

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ ΤΟΥ ΦΩΤΙΟΥ

Εἰς τὴν μακρὰν σειρὰν τῶν Βυζαντινῶν ἐπιστολογράφων ὁ πατριάρχης Φώτιος κατέχει ὅλως ἐξέχουσαν θέσιν καὶ διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἐπιστολῶν τὰς ὁποίας ἔγραψε καὶ διὰ τὴν ἀπὸ ἀπόψεως ὕφους καὶ περιεχομένου ἀξίαν των. Τοῦτο ἦτο ἤδη συνειδητὸν καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς μετ' αὐτὸν Βυζαντινῆς γραμματείας, πλῆθος δὲ κωδίκων, ἐγκατεσπαρμένων σήμερον εἰς ὅλας τὰς βιβλιοθήκας τῆς Εὐρώπης, μαρτυρεῖ ὅτι αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ ἦσαν ἰδιαίτερος δημοφιλεῖς. Ἦδη εἰς μίαν ἀπὸ τὰς παλαιότερας, ἐξ ὧσων σώζονται μέχρις ἡμῶν, συλλογὰς προτύπων ἐπιστολῶν, εἰς τὸν κώδικα Ambrosianus Græcus 81, τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ δεκάτου αἰῶνος, ἐπιστολαὶ τοῦ Φωτίου συμπεριλαμβάνονται μεταξὺ ἐπιστολῶν ἐκ τῶν γνωστοτέρων καὶ πλέον προσφιλῶν τῆς δευτέρας σοφιστικῆς καὶ πρώτης χριστιανικῆς περιόδου¹. Ἐπίσης εἰς τὸν κώδικα Patmensis 706, τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, ἐπιστολαὶ τοῦ Φωτίου συμπεριλαμβάνονται μεταξὺ ἐπιστολῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, σοφιστῶν καὶ μεγάλων προσωποποιήτων τῆς βυζαντινῆς ἀλλῆς καὶ ἐκκλησίας². Ἐνωρὶς δέ, ἀπὸ τὸν ἑνδέκατον ἤδη αἰῶνα, κατηρτίσθη ἀνθολόγιον ἐκ τῶν ἐπιστολῶν του, τὸ ὁποῖον ἔφθασε μέχρις ἡμῶν εἰς ἑπτὰ διαφόρους κώδικας, μὲ κριτήριον ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τὴν μορφήν³. Εἰδικῶς δημοφιλῆς καὶ διὰ τὴν μορφήν καὶ διὰ τὸ περιεχόμενόν της ὑπῆρξε βεβαίως ἡ μακρὰ πρὸς τὸν πρῶτον χριστιανὸν βασιλέα τῶν Βουλγάρων Βόριν Μιχαῖλ ἐπιστολὴ διασωθεῖσα μέχρις ἡμῶν, ὀλόκληρος ἢ εἰς τμήματα, εἰς πλῆθος κωδίκων. Τὴν δὲ γενικὴν αὐτὴν καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον, κοινὴν γνώμην ὑπὲρ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ μεγάλου Ἑλληνοῦ Ὁρθο-

¹ Ὁ κώδιξ αὐτὸς περιγράφεται ὑπ' ἐμοῦ La ourdas Basil, The codex Ambrosianus græcus 81 and Photius, BZ 44, 1951, σ. 370-372.

² Πρβλ. περιγραφὴν τοῦ κώδικος εἰς Ma a s P a u l, Zu den Beziehungen zwischen kirchenvätern und Sophisten I, «Sitzungsberichte, Berl. Ak., Phil. hist. kl.», 1912, 988 κ.έ.

³ Πρβλ. τὸν κώδικα Angelicus græcus 13 (ἑνδεκάτου αἰῶνος) ὡς καὶ τοὺς Vossianus misc. gr. 12, Vallicellanus gr. 35, Matritensis gr. 4866 καὶ 19193, Escorialensis καὶ Barberinus gr. 181.

δόξου πατριάρχου συµμερίζονται καὶ οἱ νεώτεροι, ἀπὸ τοῦ Μαξίμου Μαργουίνου ¹ μέχρι τοῦ Dvornik ².

³ Ἀπὸ τὴν ἄποψιν τοῦ περιεχομένου των αἱ ἐπιστολαὶ αὐταὶ εἶναι πράγματι πολυτιμότεραι. Αἱ περισσότεραι ἐξ αὐτῶν ἐγράφησαν κατὰ τὴν πρώτην ἐξορίαν του, δι' αὐτῶν δὲ ὁ Φώτιος νουθετεῖ, ἐπιπλήττει, ἐνισχύει πλῆθος φίλων του δοκιμαζομένων ἀπὸ τὴν πολιτικὴν τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου. Κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν δέον νὰ ἔχωσι γραφῆ καὶ αἱ ἐρμηνευτικοῦ τύπου ἐπιστολαί, αἱ συμπεριλαμβανόμεναι καὶ εἰς τὴν συλλογὴν τῶν «³ Ἀμφιλοχίων», εἰς τὰς ὁποίας ὁ Φώτιος, λησμονῶν τὰς ταλαιπωρίας, τόσον τὰς ἰδικὰς του, ὅσον καὶ τῶν φίλων του, ἀσχολεῖται περὶ τὴν ἐρμηνείαν χωρίων ἐκ τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι καὶ ἡ προσφάτως διαπιστωθεῖσα ὡς ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον ὑπὸ τύπον ἐπιστολῆς ἐρμηνεία τοῦ εὐαγγελικοῦ χωρίου : «*Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακεν πώποτε*», ἀποτελοῦσα ὄχι μόνον ἀναίρεσιν τῆς ὑπὸ τῶν εἰκονομάχων διδομένης ἐρμηνείας, ἀλλὰ καὶ θετικὴν συμβολὴν εἰς τὰς πρώτας, ἔπειτα ἀπὸ τὴν εἰκονομαχίαν, εἰκονικὰς ἐρμηνείας τοῦ δόγματος τοῦ χριστιανισμοῦ ³.

Περισσότερον ἀπὸ ὅλα ἴσως τὰ ἄλλα ἔργα του, εἰς τὰς ἐπιστολάς του ἰδίως ὁ Φώτιος ἐμφανίζεται ὑπὸ τὴν τριπλὴν του ἰδιότητα, ὡς θεολόγος, ὡς φιλόλογος καὶ ὡς πολιτικός. Εἶναι βεβαίως ἀδύνατον νὰ διακρίνη κανεὶς μίαν ἐκάστην ἐκ τῶν ἰδιοτήτων αὐτῶν εἰς τὰς ἐπιστολάς του. Εἰς ὅλας ἐμφανίζεται καὶ ὑπὸ τὰς τρεῖς ταυτοχρόνως ἰδιότητας, ἢ σύνθεσις δ' αὐτῆ εἶναι καὶ ἡ ἰδιαιτέρα ἀξία τῆς προσωπικότητός του.

Α'

⁴ Ὅτι ὁ Φώτιος ἀπέδιδε ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς τὸ λογοτεχνικὸν γένος τῆς ἐπιστολογραφίας τὸ ἀποδεικνύει ὄχι μόνον τὸ πλῆθος τῶν ἐπιστολῶν τὰς ὁποίας ἔγραψε, ἀλλὰ καὶ ὅσα λέγει ὁ ἴδιος περὶ ἐπιστολογραφίας καὶ εἰς αὐτὰς ταύτας τὰς ἐπιστολάς του καὶ εἰς τὴν Βιβλιοθήκην.

1. Δέον πρῶτον νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ Φώτιος γνωρίζει ὅτι ὑπάρχει ἰδιαίτερος τρόπος τοῦ γράφειν ἐπιστολάς. Εἶναι ὁ εἰς τὴν κριτικὴν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Εὐνομίου ὀνομαζόμενος «*χαρακτῆρ ἐπιστολῶν*» ⁴ ἢ εἰς τὴν περὶ τῶν τοῦ Βασιλείου «*ἐπιστολιμαῖος χαρακτῆρ*» ⁵. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὑπάρχουν

¹ Λ α ο ὄ ρ δ α Β α σ., Μάξιμος Μαργουίνιος καὶ Φώτιος, «³ Ὀρθοδοξία», 26, 1951, σ. 311 - 318.

² Ἰδία εἰς τὸ βιβλίον του «*The Photian schism*», Cambridge 1948.

³ Λ α ο ὄ ρ δ α Β α σ., Λανθάνουσα ἐπιστολή τοῦ πατριάρχου Φωτίου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον, «³ Ὀρθοδοξία» 1950.

⁴ «*Βιβλιοθήκη*» κῶδιξ 138.

⁵ Ὡς ἄνω, κῶδιξ 143.

ὄρισμένοι νόμοι, οἵτινες δέον νὰ ἀκολουθῶνται : «οἱ τῆς ἐπιστολῆς νόμοι» ¹, ὁ «τῆς ἐπιστολῆς νόμος» ², ὁ «ἐπιστολιμαῖος τύπος» ³. Κύριον δὲ στοιχεῖον εἶναι ἡ βραχυλογία : «τῆς ἐπιστολῆς εὐλαβοῦμενος τὸ μῆκος» ⁴. «Καὶ μυρία ἂν τις τὴν ἄθεον αὐτῶν γνώμην διελέγχων τοῖς εἰρημένοις ἐπιμετροῦσιν, ἂ τῆς ἐπιστολῆς ὁ νόμος οὐκ ἔῃ νῦν ἐντάττειν, οὐδὲ παρατίθεσθαι» ⁵. «Ὅσα τὸ γράμμα, οἶα δὴ γράμμα, παρέτρεχεν» ⁶. «Ἐγὼ δέ σοι καὶ πρὸς ἐτέραν θεωρίαν ἐκ γειτόνων τοῖς εἰρημένοις οὔσαν οὐκ ὀκνήσοιμι καθηγήσασθαι, εἰ καὶ τῆς ἐπιστολῆς ἡρέμα πως τοὺς νόμους ὁρῶ διενυλαβουμένους μοι ἔπεσθαι» ⁷. «Ἀλλὰ γὰρ κατ' ἐπιστολὴν ἀποχρώντως οἶμαί σοι ἔχει τοῦ ζητηθέντος τὴν μάθησιν» ⁸. «Τῆς ἐπιστολῆς ἡ κατὰ μέρος ἱστορία μακρότερον» ⁹.

2. Τὰς περὶ τῶν παλαιῶν, Ἑλλήνων καὶ χριστιανῶν, ἐπιστολογράφων ἀπόψεις τοῦ Ὁ Φώτιος τὰς ἀναπτύσσει συστηματικῶς εἰς τὴν κατὰ τὴν ἐκδοσιν Βαλέττα ὑπ' ἀριθμὸν 233 ἐπιστολὴν του, τὴν ἀπευθυνομένην πρὸς τὸν μητροπολίτην Κυζίκου Ἀμφιλόχιον : «Οἱ μὲν ἄλλοι τοῦ Πλάτωνος λόγοι τοῦ πολιτικοῦ λόγου πεφύκασιν γνώμονες, πλὴν εἴ τι κατ' ἐκλογὴν ὀνομάτων ἐνιαχοῦ παρημέληται· αἱ δὲ τούτου ἐπιστολαὶ ἴσονται τῆς ἐκείνου λογιστικῆς καὶ τοῦ ἐπιστολιμαίου τύπου ἀπολείπονται. Αἱ δὲ γε τοῦ Ἀριστοτέλους τῶν μὲν ἄλλων αὐτοῦ γραμμάτων εἰσὶ πως λογαδέστεραι, πλὴν οὐδὲ ταῖς πλατωνικαῖς ἐξισάγουσιν. Δημοσθένους δὲ οἱ μὲν ἄλλοι πόνοι καὶ ρητόρων καὶ κριτικῶν ἐγκωμίους πληροῦσι τὰ στόματα, τὰς ἐπιστολάς δὲ οὐδὲν ἀμείνους εὐθόσεις τῶν Πλάτωνος. Τίσιν οὖν ἐπιστολαῖς ὀμιλητέον, καὶ τίσι τὸν ἐπιγνωσθέντα ἡμῖν διὰ τῆς τέχνης χαρακτῆρα ἐφαρμοζόντες τὴν γυμνασίαν συλλεξόμεθα ; Ἔστι μὲν καὶ ἄλλο πλῆθος ἀπειρον ἔχεις δέ, ἵνα μηδὲ μακρὸν ἦ σοι τὸ τῆς γυμνασίας στάδιον, τὰς εἰς Φάλαριν ἐκεῖνον, οἶμαι, τὸν Ἀκαραγαντίνων τύραννον ἀναφερομένης ἐπιστολάς καὶ αἰς Βροῦτος ὁ Ρωμαίων στρατηγὸς ἐπιγράφεται καὶ τὸν ἐν βασιλεῦσι φιλόσοφον καὶ τὸν σοφιστὴν ἐν ταῖς πλείσταις Λιβάνιον. Εἰ δὲ βούλει σὺν τῷ χαρακτῆρι καὶ πολλῶν ἄλλων καὶ μεγάλων συλλέξαι ὠφέλειαν, ἀρκέσοι σοι Βασίλειος ὁ γλυκὺς, καὶ ὁ τοῦ κάλλους, εἴ τις ἄλλος, ἐργάτης Γρηγόριος καὶ ἡ ποι-

¹ Ἐπιστ. 9, Βαλ. σελ. 255 (Ὅλαι αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Φωτίου ἀναφέρονται ἐδῶ κατὰ τὴν ἐν Λονδίῳ ἐκδοσιν. I. Βαλέττα 1864, ἐκτὸς ἂν δηλοῦται ἄλλως).

² Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 175).

³ «Βιβλιοθήκη» κώδιξ 86.

⁴ Ἐπιστ. 3 (Βαλ. σελ. 163).

⁵ Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 175).

⁶ Ἐπιστ. 5 (Βαλ. σελ. 182).

⁷ Ἐπιστ. 9 (Βαλ. σελ. 255).

⁸ Ἐπιστ. 47 (Βαλ. σελ. 347).

⁹ Ἐπιστ. 16 (εἰς τὴν ἐκδοσιν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου, ὑπὸ τοῦ Παπαδοπούλου - Κερμεῶς, Πετρούπολις 1896, σελ. 11).

κίλη καὶ τῆς ἡμετέρας ἀλλῆς μουσα Ἰσιδώρος ; ὅς, ὡσπερ λόγων, οὕτω δὲ καὶ ἱερατικῆς καὶ ἀσκητικῆς πολιτείας, κανὼν ἐστὶ χρηματίζειν ἀξιόχρεως· καὶ εἴ τις ἕτερος μετὰ τῆς ὁμοίας προαιρέσεως τὴν ἐκείνων ἰδέαν ταῖς ἰδίαις ἐπιστολαῖς ἐνεδυναμώθη μορφώσασθαι»¹.

Ἡ ἐπιστολὴ αὕτῃ εἶναι ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἐνδιαφέρουσα : Τὸ κέντρον εὐρίσκεται εἰς τὸ διατυπούμενον ἐρώτημα : «τίσιν οὖν ἐπιστολαῖς ὁμιλητέον καὶ τίσι τὸν ἐπιγνωσθέντα ἡμῖν διὰ τῆς τέχνης χαρακτηῖρα ἐφαρμόζοντες τὴν γυμνασίαν συλλεξόμεθα ;» ἔξ οὗ προκύπτει ὅτι ὁ Φώτιος, γνωρίζων τὴν ὑπαρξιν «χαρακτήρου» τῆς ἐπιστολογραφικῆς «τέχνης», ἀναζητεῖ νὰ εὑρῃ εἰς ποίας ἀπὸ τὰς ἐπιστολάς τῆς παραδόσεως δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν δ' ἐνταῦθα τοῦ «χαρακτήρου τέχνης» δέον βεβαίως νὰ ἐννοηθῇ ὄχι συγκεκριμένον τὸ ἐγγειρίδιον ἐπιστολογραφίας, ἀλλὰ οἱ ἀνωτέρω διαπιστωθέντες ὡς ὑπάρχοντες «νόμοι» γενικῶς.

Ἀρχόμενος ὁ Φώτιος χρονολογικῶς ταξινομεῖ τοὺς ἐπιστολογράφους εἰς τρεῖς κατηγορίας : Ἡ πρώτη ἔξ αὐτῶν συνίσταται ἐκ τῶν τριῶν κλασσικῶν, Πλάτωνος, Ἀριστοτέλους καὶ Δημοσθένους. Ἡ δευτέρα ἐκ τῶν τῆς δευτέρας σοφιστικῆς περιόδου (Ἐπιστολαὶ) Φαλάριδος, Βρούτου, Ἰουλιανοῦ καὶ Λιβανίου, ἡ δὲ τρίτη ἐκ τῶν χριστιανῶν, Βασιλείου τοῦ μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ Ἰσιδώρου. Τὰ κριτήρια εἶναι διὰ μὲν τὰς δύο πρώτας ομάδας μόνον μορφολογικά, διὰ δὲ τὴν τρίτην ἐπὶ πλέον καὶ ἠθικά, ὅπως βεβαίως θὰ ἀνέμενέ τις ἀπὸ Βυζαντινὸν εὐρυτάτης μὲν ἀνθρωπιστικῆς μορφώσεως, ἀλλὰ καὶ χριστιανόν. Εἰς τὰς δύο πρώτας ομάδας ὑπάρχει «χαρακτὴρ τέχνης», δηλαδὴ μορφὴ· εἰς τὴν τρίτην ἐπὶ πλέον καὶ «ὠφέλεια» : «Εἰ δὲ βούλει σὺν τῷ χαρακτηῖρι καὶ πολλῶν ἄλλων καὶ μεγάλων συλλέξαι ὠφέλειαν». Εἶναι δὲ προφανὲς ὅτι ἀναφέρει τοὺς τρεῖς κλασσικούς ὄχι τόσον διότι εἶναι καλοὶ ἐπιστολογράφοι, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔχουν γράφει καὶ ἐπιστολάς. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ εἶναι οἱ μόνοι τῶν ὁποίων ἀναφέρονται καὶ ἄλλα ἔργα, πλὴν τῶν ἐπιστολῶν, αἱ ἐπιστολαὶ τῶν μάλιστα συγκρίνονται ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἄλλα τῶν ἔργα. Ἀπὸ τὴν γενομένην δὲ σύγκρισιν προκύπτει ὅτι αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Πλάτωνος εἶναι κατώτεραι ἀπὸ τὰ ἄλλα του ἔργα καὶ δὲν ἀκολουθοῦσιν πάντοτε τοὺς κανόνας τῆς ἐπιστολογραφίας («αἱ δὲ τούτου ἐπιστολαὶ ἴσον τε τῆς ἐκείνου λογιότητος καὶ τοῦ ἐπιστολιμαίου τύπου ἀπολείποντας»), αἱ Ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι περισσότερον λογοτεχνικῶς ἐπεξεργασμένα («λογωδέστεραι») ἀπὸ τὰ ἄλλα του ἔργα, κατώτεροι ὅμως τῶν τοῦ Πλάτωνος («πλὴν οὐδὲ ταῖς Πλατωνικαῖς ἐξισάζουσι»), αἱ δὲ τοῦ Δημοσθένους, τὰ ἔργα τοῦ ὁποίου ἔχουν ἀποσπᾶσει τὸν γενικὸν θαυμασμόν («οἱ μὲν ἄλλοι πόνοι καὶ ρητόρων καὶ κριτικῶν ἐγκωμίους πλη-

¹ Ἐπιστ. 233 (Βαλ. σελ. 545).

ροῦσι τὰ στόματα») οὐδόλως εἶναι καλύτεραι τῶν τοῦ Πλάτωνος («τὰς ἐπιστολάς οὐδὲν ἀμείνους εὐρήσεις τῶν Πλάτωνος»).

Ἐποικλιόμενων κατὰ ταῦτα καὶ τῶν τριῶν κλασσικῶν, ὡς μὴ παρεχόντων πρότυπα καλῆς ἐπιστολογραφίας, ἔρχεται ἡ σειρὰ τῆς δευτέρας ομάδος, τῶν ἐκ τῆς δευτέρας σοφιστικῆς περιόδου· οἱ τέσσαρες ἐπιστολογράφοι ἀναφέρονται πλέον ἄνευ πολλῶν χαρακτηρισμῶν. Ἐξιοσημείωτον ὁμως εἶναι ὅτι τὰς τοῦ Φαλάριδος ἐπιστολάς τὰς ἀναφέρει ὡς : «τὰς εἰς Φάλαριν ἐκεῖνον, οἶμαι, τὸν Ἀκραγαντίνων τύραννον ἀναφερομένας ἐπιστολάς». Τὸ «οἶμαι» ἐκφράζει βεβαίως ἐπιφύλαξιν ἐνταῦθα, ἀλλὰ διὰ ποῖον πράγμα εἰδικῶς ; Ἐπιφύλαξις ὁ Φώτιος ὅτι αἱ ἐπιστολαὶ αὐταὶ ἀνήκουν εἰς τὸν Φάλαριν ἢ ὅτι ὁ Φάλαρις ἦτο τύραννος τῶν Ἀκραγαντίνων ; Εἰς τοῦτο ἀτιχῶς δὲν εἶναι δυνατὸν, νομίζω, νὰ ἀπαντήσῃ τις σαφῶς. Ἡ διατύπωσις τοῦ Φωτίου εἶναι ἀόριστος. Ἡ εἰς τὴν ἰδίαν ἐπιστολὴν φράσις «τὸν ἐν βασιλεῦσι φιλόσοφον» εἶναι καὶ αὐτὴ ἐπίσης ἀσαφής, διότι εἶναι δυνατόν νὰ ἀναφέρεται εἴτε εἰς τὸν Μάρκον Αὐρήλιον εἴτε εἰς τὸν Ἰουλιανόν¹. Λόγω ὁμως τῆς ἀμέσως μετ' αὐτὸν μνείας τοῦ Λιβανίου, ὁρθὸν εἶναι, νομίζω, νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐνταῦθα ἐννοεῖται εἰδικῶς ὁ Ἰουλιανός, αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ ὁποῦοι πολλὰκις ἀναφέρονται εἰς τὴν παράδοσιν συνδεδεμένοι μετὰ τοῦ Λιβανίου.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς ἐπιστολογραφίας κατὰ τὴν δευτέραν σοφιστικὴν περίοδον. Εἰδικῶς δὲ ὡς πρὸς τοὺς ἐπιστολογράφους ἐκ τῆς χριστιανικῆς γραμματείας δέον ἐνταῦθα νὰ σταματήσωμεν μόνον εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Ἰσιδώρου ὡς ἡ «ποικίλη καὶ τῆς ἡμετέρας ἀδλῆς μοῦσα». Δι' αὐτοῦ διαστέλλει, ὡς ὁρθῶς ἤδη παρετηρήθη, ἀπὸ τοῦ αἰρετικοῦ Ἰσιδώρου τοῦ Βασιλείδου, καὶ διὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἐκτίμησίν του πρὸς τὴν προσωπικότητά του : «ὥσπερ λόγων, οὕτω δὲ καὶ ἱερατικῆς καὶ ἀσκητικῆς πολιτείας, κανὼν ἔστι χρηματίζειν ἀξιόχρεως».

3. Πολὺ πλουσιώτερον ὁμως καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀναφερομένων συγγραφέων ὡς καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψιν τῶν αἰσθητικῶν ἐννοιῶν εἶναι τὸ εἰς τὴν «Βιβλιοθήκην» ἐγκατεσπαρμένον ὕλικόν, εἰς τὸ ἔργον τὸ ὁποῖον ἤρchiσε νὰ συντάσῃ ὁ Φώτιος κατὰ τὰς ὥρας τῆς γαλήνης καὶ τῆς ἡσυχου πνευματικῆς ἐργασίας, τὰς πρὸ τῆς ἀναγκαστικῆς ἀναβιβάσεώς του εἰς τὸν θρόνον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ἐκλύων τὰ ἔργα συγγραφέων καὶ τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς περιόδου ἐπανειλημμένως ἔσχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀσχοληθῇ καὶ μὲ ἐπιστολάς, δὲν παραλείπει δέ, ὅποτε ἔχει τὴν εὐκαιρίαν πρὸς τοῦτο, νὰ ἀναφέρεται εἰς κρίσεις αἰσθητικὰς. Τὰ ἐκ τῆς «Βιβλιοθήκης» χωρία, τὰ ἀναφερόμενα εἰς ἐπιστολάς, εἶναι ὡς ἀκολούθως :

α'. Κῶδιξ 26 : (Συνέσιος) : «Ἀνεγνώσθησαν δὲ αὐτοῦ καὶ ἐπιστολαὶ

¹ Ἴδε σχόλιον εἰς τὴν ἔκθεσιν Βαλέττα, σελ. 545.

διάφοροι, χάριτος καὶ ἡδονῆς ἀποστάζουσαι, μετὰ τῆς ἐν τοῖς νοήμασιν ἰσχῦος καὶ πυκνότητος».

β'. Κῶδιξ 32 : « Ἀνεγνώσθησαν Ἀθανασίου ἐπιστολαὶ διάφοροι, ἐν αἷς ἐμφέρονται καὶ οἱ τῆς γεγενημένης αὐτοῦ φυγῆς, ὡσπερ ἀπολογίαν περιέχουσαι, κομρῶς τε καὶ λαμπρῶς καὶ ἔτι σαφῶς συντεθειμένα καὶ τὸ πιθανὸν μετὰ τοῦ χαρίεντος ἀνθοῦσαι ἡδονὴ τῆς ἐκεῖθεν ἀπολογίας ἀκούειν». Πρὸβλ. καὶ κῶδικα 139.

γ'. Κῶδιξ 86 : « Ἀνεγνώσθησαν ἐπιστολαὶ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ἃς μετὰ τὴν ἄδικον καὶ ἀπάνθρωπον ἐξορίαν πρὸς διαφόρους ἔγραψεν, ἐν αἷς εἰς τὸ χρεῖῳδες μᾶλλον συντείνουσαι, αἶ τε πρὸς τὴν ἐδλαβεστάτην Ὀλυμπιάδα τὴν διάκονον αὐτῷ γεγραμμένα δέκα ἑπτὰ καὶ αἶ πρὸς τὸν Ἰννοκέντιον τὸν Ρώμης, ἐν αἷς καὶ ὅσα αὐτῷ συνηρέχθη ὡς ἐν ἐπιστολῆς εἶδει ἐξιστορεῖ κέχρηται δὲ κὰν ταῦταις ταῖς ἐπιστολαῖς τῷ συνήθει τοῦ λόγου χαρακτηρὶ λαμπρὸς τε γὰρ ἔστι καὶ σαφῆς καὶ ἀνθῶν μετὰ τοῦ ἡδέος τὴν πιθανότητα, πλὴν ὅσον ἐμμελέστερόν πως δοκοῦσιν αἶ πρὸς Ὀλυμπιάδα αὐτῷ συγκείσθαι ἐπιστολαί, εἰ καὶ τοῦ ἐπιστολιμαίου τύπου, τῶν πραγμάτων τότε εἰς τὴν ἑαυτῶν ἰσχὺν τοὺς τῶν ρημάτων νόμους ἐκβιασαμένους, οὐδὲν ἑγράφησαν στοχαζόμεναι».

δ'. Κῶδιξ 90 : (Διβάνιος) « ἔστι δὲ δόκιμος κὰν ταῖς ἐπιστολαῖς».

ε'. Κῶδιξ 126 : « Πολυκάρπου ἐπιστολὴ πρὸς Φιλιππησίους, γέμουσα πολλῆς νουθεσίας μετὰ σαφηνείας καὶ ἀπλότητος, κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν τῆς ἔρημνείας τρόπον».

ζ'. Κῶδιξ 126 : « Ἀνεγνώσθη βιβλιδάριον, ἐν ᾧ Κλήμεντος ἐπιστολαὶ πρὸς Κορινθίους β' ἀνεφέροντο. ἄπλοῦς δὲ κατὰ τὴν φράσιν καὶ σαφῆς ἔστι καὶ ἐγγὺς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἀπεριέργου χαρακτήρου».

η'. Κῶδιξ 138 : « Ἀνεγνώσθησαν δὲ καὶ ἐπιστολαὶ αὐτοῦ πρὸς διαφόρους, μέχρι τεσσαράκοντα ἄλλα καὶ ἐν ταῦταις τὸ αὐτὸ τῶν λόγων εἶδος λεπτοργῶν, παντελῶς τοῦ τῶν ἐπιστολῶν χαρακτήρου οὐδὲ τοὺς νόμους ἀκούσας, μὴ τι γε τριβεῖς ἐν αὐτοῖς, ἐπὶ τὸ στηλιτευθῆναι διέπεσεν».

θ'. Κῶδιξ 139 : « Ἀνεγνώσθη τοῦ μεγάλου Ἀθανασίου ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἐκκλησιαστικὴν καὶ εἰς τὰ ἄσματα τῶν ἀσμάτων. Σαφῆς μὲν ἔστιν, ὡσπερ πανταχοῦ τῶν λόγων αὐτοῦ, εἰς μέντοι τὴν χάριν καὶ τὸ κάλλος τῶν ἐπιστολῶν, αἶ τὴν ἀπολογία αὐτῷ τῆς φυγῆς καὶ τὰ περὶ αὐτὴν ἐξεργάζονται, οὕτε τότε τὸ βιβλίον, ἀλλ' οὐδ' ἄλλο τι, ὅσα ἐμὲ τῶν αὐτοῦ εἰδέναι, οὐδὲν ἀναφέρεται».

ι'. Κῶδιξ 143 : « Ἀνεγνώσθησαν δὲ αὐτοῦ καὶ ἐπιστολαί, αἶ τε κανονικαὶ καὶ τὸ ἄλλο πληθὸς, ἃς διαφόροις ἐπέστειλεν ἐξ ὧν τό τε ἡθὸς ἔστι τοῦ ἀνδρός, ὅποιον ἦν ἀξιάσαστον, χαρακτηρίσαι καὶ κανόνα λαβεῖν, ἂν ἄλλως τις μὴ ἔχη, ἐπιστολιμαίου χαρακτήρου».

ια'. Κῶδιξ 158 : « Τὸν δὲ δέκατον (λόγον ὁ Φρύνιχος) πάλιν ἐπανα-

στραφείς πρὸς Ἀριστοκλέα συντάττει· ὁ δὲ ἐφεξῆς Μηροδώρῳ προσφώνηται πάλιν, ἐν ᾧ καὶ Ἀριστείδου τοῖς λόγοις (ὡς φησιν) ἐντυχὼν ἄρτι τότε ἀκμάζοντος πολὺν τοῦ ἀνδρὸς ἔπαινον ποιεῖται καὶ Μαρκιανόν φησιν τὸν κριτικὸν συγγραφέα ὑπερορᾶν μὲν Πλάτωνος καὶ Δημοσθένους, τὰς δὲ Βροῦτου τοῦ Ἰταλοῦ ἐπιστολὰς προκρίνειν καὶ κανόνα τῆς ἐν λόγῳ ἀρετῆς ἀποφαίνειν. Ταῦτα δὲ οὗτος φησιν οὐχὶ τὴν τοιαύτην κρίσιν ἀποδεχόμενος, ἀλλ' εἰς τὸ μὴ θαυμάζειν, εἴ τινες καὶ τῆς Ἀριστείδου δόξης ἐλάττωνα τὸν ἄνδρα νομίζουσιν, οὕτω κλέους τοῦ ἐν λόγοις εἰς ἄκρον ἐλάσαντα».

ιβ'. Κῶδιξ 162 : (Ἄνδρέας) «οὗτος γὰρ ἔγραψεν ἐπιστολὴν Εὐσεβίῳ (παρναγνωσικὸν δὲ καλεῖ τὴν ἐπιστολήν), ὅρκους αὐτὸν εἰς τὴν ταύτης ἀναγνωσιν ἐκκαλούμενον. Ἦν Εὐσέβιος ἀναγνούς, πρῶτον μὲν τὸν ἀνθρωπὸν ἐπιτιμᾶ, ἀμαθίαν ἄμα καὶ θράσος ἐπικαλῶν καὶ δεικνὺς καὶ περὶ αὐτὰς πταίοντα τὰς συλλαβὰς καὶ ὅτι μηδένα στίχον ἀσολοικὸν εἰπεῖν δεδυνημένος ὁ δὲ καὶ ἐπὶ τὸ συγγράφειν ἤρθη, τοῦ ἐπαγγέλματος καὶ τῆς ἐν ἀσκήσει ἡσυχίας ἐπιλελησμένος».

ιγ'. Κῶδιξ 192 : «Ἔτι ἀνεγνώσθησαν αὐτοῦ (τοῦ Μαξίμου) καὶ ἐπιστολαὶ περὶ διαφόρων ὑποθέσεων ψυχωφελῶν τε καὶ ἀναγκαίων τοῖς ὀρθοῦν τε τὰ ἦθη καὶ τὸν νοῦν ἐργηγορῶτα συντηρεῖν πρὸς τὴν εὐσέβειαν ἐσπουδακόσι τὸν ἀριθμὸν ζ' καὶ κ'... ἐν ταύταις οὖν ἀπάσαις ταῖς ζ' καὶ κ' ἐπιστολαῖς ὁ μὲν ἄλλος χαρακτὴρ αὐτοῦ τῶν λόγων καὶ ἡ εὐσέβεια μᾶλλον διασώζεται, τὸ δὲ ἀσαφές, εὖ γε τοῦ ἀνδρὸς ποιοῦντος καὶ τιμῶντος ἐπιστολῆς κατὰ τοῦτο νόμους, οὐκ ἔχει τὸ ἀνοικονόμητον. Δῆλον δ' ὅτι καὶ ἡ τὴν ἀσάφειαν ἐποίει, τὰ μὲν ἔρριπται, τὰ δὲ κεκόλασται».

ιδ'. Κῶδιξ 194. «Ἔτι ἀνεγνώσθη τοῦ αὐτοῦ ἀγίου ἀνδρὸς (Μαξίμου) πρὸς Γεώργιον ἐπαρχὸν ἐπιστολή, πολλῆς ὠφελείας καὶ κατανύξεως γέμουσα καὶ τὸ τῆς φράσεως αὐτῆς εἰς τὸ σαφές τε καὶ ἠθικὸν ἀνεπτυγμένον πρὸς τὰ ν' κεφάλαια τὴν συγγένειαν ἀνόθευτον δείκνυσιν ὅτι διασώζει». «...καὶ ἡ φράσις δὲ ὡς ἐν τοιαύτῃ τὸ σαφές διώκει καὶ οὐκ ἄκομψον».

ιε'. Κῶδικ 229 : (Ἐφραῖμ Θεουπόλεως ἐπιστολαί) : «ἅπασαι δὲ ἀφελεῖ συντέθενται καὶ ἀπλῶ λόγῳ, πνεύματος δὲ πεπλήρωνται καὶ τῆς ἱερᾶς ἡμῶν σοφίας».

ιδ'. Κῶδιξ 231 : «Ἀνεγνώσθη Σωφρονίου Ἱεροσολύμων πατριάρχου συνοδική, ἣ ἀπεστάλη ἐν Ρώμῃ, Ὁνωρίῳ τῷ ταύτης ἐπάρχοντι. Αἴτη ἡ ἐπιστολή πλήρης μὲν ἐστὶν εὐσεβείας, ἐννεωτερίζει δὲ πολλαχοῦ τοῖς ρήμασι, καθάπερ τις πῶλος ἐπιγαυρούμενος τοῖς σκιρτήμασιν».

Τὰ ὡς ἄνω χωρία εἶναι εἰλημμένα ἅπαντα ἐκ τοῦ συνήθως φερομένου ὡς πρώτου μέρους τῆς «Βιβλιοθήκης». Τὸ δευτέρον, ἀποτελούμενον σχεδὸν ὁλόκληρον ἀπὸ περικοπᾶς ἢ περιλήψεως τῶν ἀναγνωσθέντων ἔργων, δὲν περιέχει κρίσεις αἰσθητικὰς, καὶ δὴ περὶ ἐπιστολῶν. Δὲν εἶναι βεβαίως μόνον τὰ ὡς ἄνω παρατεθέντα χωρία εἰς τὰ ὁποῖα ὁ Φώτιος ὁμιλεῖ περὶ ἐπιστολῶν.

Καὶ ἀλλαχοῦ τῆς «Βιβλιοθήκης» του ἀναλύει ἐπιστολάς, ἢ ἀνάλυσις ὅμως γίνεται χάριν τοῦ περιεχομένου των καὶ ἀπὸ ἀπόψεως καθαρῶς πληροφορικῆς, ἄνευ κρίσεων περὶ τοῦ ὕφους ἢ τοῦ «χαρακτήρου» τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν ἑκάστοτε ἐπιστολῆς, ἐνῶ ἡμᾶς ἐνδιαφέρουν εἰδικῶς αἱ περὶ ἐπιστολογραφίας ἀπόψεις του. Ἄσχετος ἐπίσης διὰ τὸ θέμα μας ἐδῶ εἶναι καὶ ἡ ἀπὸ γραμματολογικῆς ἀπόψεως σημασία τῶν εἰς τὰ ὧς ἄνω χωρία παρεχομένων πληροφοριῶν. Οὕτω π.χ. αἱ ἄκρως ἐνδιαφέρουσαι πληροφορίες του περὶ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἀνδρέου πρὸς τὸν Εὐσέβιον, ἢ τὰ περὶ τῶν ἔργων τοῦ Φρυνίχου ἢ τοῦ Μαξίμου, ὧς θέματα γραμματολογικῆς σημασίας δὲν συνδέονται πρὸς τὸ θέμα μας ἐδῶ. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ ἐξετασθῇ ἂν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν παρεχομένων εἰς τὰ χωρία αὐτὰ αἰσθητικῶν ἐννοιῶν δύναται νὰ ἀπαρτισθῇ ἢ περὶ ἐπιστολογραφίας θεωρία τοῦ Φωτίου.

Αἱ αἰσθητικαὶ ἐννοιαὶ εἰς τὰ ὧς ἄνω χωρία εἶναι αἱ ἀκόλουθοι, καθ' ἣν σειρὰν ἀπαντῶσιν :

α'. : χάρις, ἡδονή, ἰσχὺς, πυκνότης.

β'. : κομψῶς, λαμπρῶς, σαφῶς, πιθανόν, χαρίεν.

γ'. : λαμπρός, σαφής, ἡδύς, πιθανός.

ε'. : σαφήνεια, ἀπλότης.

ζ'. : ἀπλοῦς, σαφής.

θ'. : σαφής.

ιγ'. : «ἅ τὴν ἀσάφειαν ἐποίει, τὰ μὲν ἔρριπται, τὰ δὲ κεκόλασται».

ιδ'. : σαφές, ἠθικόν, οὐκ ἄκομψον.

ιε'. : ἀφελής καὶ ἀπλοῦς λόγος.

Εἰς ταύτας δέον ἐπίσης νὰ προστεθῶσιν καὶ αἱ ἀκόλουθοι ἀρνητικῶς διατυπούμεναι κρίσεις :

—εἰ καὶ τοῦ ἐπιστολιμαίου τύπου... οὐ λίαν ἐγράφησαν στοχαζόμεναι.

—παντελῶς τοῦ τῶν ἐπιστολῶν χαρακτήρου οὐδὲ τοὺς νόμους ἀκούσας, μῆτι γε τριβείς ἐν αὐτοῖς, ἐπὶ τὸ στηλιτευθῆναι διέπεσεν.

—περὶ αὐτὰς παιόνητα τὰς συλλαβὰς καὶ... μηδένα σίχον ἀσόλοικον εἰπεῖν.

—τὸ ἀσαφές οὐκ ἔχει τὸ ἀνοικονόμητον.

—ἐννεωτερίζει πολλαχῶς τοῖς ῥήμασι.

Ἐκ τῶν ὧς ἄνω παρεχομένων στοιχείων εἶναι προφανές ὅτι αἱ αἰσθητικαὶ ἐννοιαὶ τοῦ Φωτίου διὰ τὸ γένος τῶν ἐπιστολῶν δύναται νὰ συνοψισθῶσιν εἰς τὰς : βραχύτης, σαφήνεια, χάρις, ἀπλότης. Συνεπῶς ἡ ἐπιστολὴ δέον νὰ εἶναι σύντομος, ὥστε νὰ μὴ μετατρέπεται εἰς πραγματείαν, καθαρὰ εἰς τὰς ἐκφράσεις, ὥστε λόγῳ τῆς βραχύτητος νὰ μὴ γίνεται ἀκατανόητος, εὐχάριστος διὰ τῶν ποικίλων ἐκφραστικῶν τρόπων καὶ ἀπλῆ, ἥτοι μὴ ὑπερφορτωμένη, περίτεχνος καὶ συνεπῶς ὀχληρά.

4. Ἡ διεξοδικὴ ἀναζήτησις τῶν πηγῶν τῆς περὶ ἐπιστολογραφίας, ὧς

άνωτέρω, θεωρίας τοῦ Φωτίου δὲν εἶναι ἀναγκαία, διότι δὲν εἶναι λογικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Φώτιος προτοῦ ἀρχίσῃ νὰ γράφῃ τὰς ἐπιστολάς του ἐμελέτησε συστηματικῶς τὰ περὶ ἐπιστολογραφίας ἐγχειρίδια καὶ ὅτι ἐπεξήτει νὰ ἀκολουθῇ τὰς ἐκεῖ διδομένας ὁδηγίας. Ἐξ ἄλλου ὅμως εἶναι ὀρθὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐγνώριζε τὴν παράδοσιν αἱ ὡς ἄνω συστηματοποιηθεῖσαι ἀπόψεις του ἀναγονταὶ εἰς τοὺς κανόνας τοὺς διατυπωθέντας ὑπὸ τῶν τεχνολογῶν καὶ ἐπιβληθέντας καθ' ὅλην τὴν βυζαντινὴν περίοδον. Ἡ ἔκφρασις «ἐπιστολιμαῖος χαρακτήρ» εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸ τεχνικὸν δοκίμιον περὶ ἐπιστολογραφίας, τὸ ἀποδιδόμενον ὑπὸ τῆς χειρογράφου παραδόσεως εἰς τὸν Λιβάνιον καὶ φέρων τὸν τίτλον : «ἐπιστολιμαῖοι χαρακτῆρες»¹. Τὰ περὶ σαφηνείας εἶχον ἐπίσης τονισθῆ : «σαφήνεια δ' ἀγαθὴ μὲν ἡγεμῶν ἅπαντος λόγον, μάλιστα δὲ ἐπιστολῆς... σαφῶς δὲ ἐρμηνεύσομεν καὶ ἔξω εὐτελείας, ἣν τῶν νοηθέντων τὰ μὲν κοινὰ καινῶς φράσσομεν, τὰ δὲ καινὰ κοινῶς»². Ὡσαύτως καὶ ἡ ἐπίκρισις τοῦ ὕψους τῆς ἐπιστολῆς τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Σωφρονίου διὰ τοὺς φραστικῶς νεωτερισμοὺς («νεωτερίζει πολλαχοῦ τοῖς ῥήμασι») ἀντιστοιχεῖ εἰς μακράν, ὑπὸ τῶν τεχνολογῶν ἀναπτυχθεῖσαν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κλασσικῶν προτύπων, παράδοσιν³. Κατὰ ταῦτα, ἀναγωγὴ τῶν περὶ ἐπιστολογραφίας ἀντιλήψεων τοῦ Φωτίου εἰς τὰς πηγὰς τῆς παραδόσεως, ἀναγωγὴ μὴ οὕσα αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἀναγκαία, καταλήγει εἰς τὴν διαπίστωσιν ὅτι ὁ Φώτιος ἔχει στεροῶς τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας, ὑπὲρ τῆς ὁποίας ἄλλως συνέβαλεν ὅ,τι καὶ οἱ μεγαλύτεροι ἀνθρωπισταὶ - χριστιανοὶ τοῦ Βυζαντίου. Τὴν παράδοσιν ἄλλως ὁ Φώτιος ἀκολουθεῖ καὶ εἰς τὰς κρίσεις του περὶ τῶν καθ' ἑξοχὴν ἐπιστολογράφων, ἴδια τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας. Ἡ ἐκτίμησις του πρὸς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Βρούτου συμπύπτει πρὸς τὴν κρίσιν τοῦ Μαρκιανοῦ, ἀναφερομένην ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Φωτίου, ἣ δὲ μνεῖα τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς ἐπιστολογράφου δέον ἐπὶ πλέον νὰ συνδυασθῇ καὶ πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Δημητρίου ἀναφερόμενον Ἀρτέμωνα, ὅστις ἐθεώρει τὸν Ἀριστοτέλη ὡς πρότυπον⁴. Κατὰ ταῦτα, τὰς περὶ ἐπιστολογραφίας τοῦ Φωτίου γνώμας διεμόρφωσαν ἅφ' ἑνὸς μὲν ἡ γραμματικὴ παράδοσις, ἅφ' ἑτέρου δὲ ἡ αὐτόνομος προσωπικὴ του κρίσις.

5. Κατανόησις ὅμως πλήρης τοῦ ἐνταῦθα ἐξεταζομένου θέματος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ ἄνευ λεπτομεροῦς μελέτης τῶν περὶ γραμματολογικῶν εἰδῶν καὶ λογογραφικοῦ ὕψους ἀντιλήψεων τοῦ Φωτίου. Τοῦτο ὅμως, προϋποθέτον ἀνάλυσιν τῶν αἰσθητικῶν ὄρων τῆς «Βιβλιοθήκης» καὶ τῶν

¹ Demetrii et Libanii, qui feruntur «Τύποι ἐπιστολικοὶ» et «Ἐπιστολιμαῖοι χαρακτῆρες», ἔκδ. Weichert, Teubner 1910.

² Πρβλ. Ἐνθ' ἄν. σελ. XIV.

³ Διεξοδικὴ ἔρευνα τῶν περὶ ἐπιστολογραφίας θεωριῶν τῶν ἀρχαίων τεχνολογῶν εἰς Sykoutris J., Epistolographie, RE, Supplbd. v. 185-220.

⁴ Sykoutris, Ἐνθ' ἄν. 195.

ἄλλων ἔργων τοῦ Φωτίου, ἐξέροχεται τῶν πλαισίων τῆς παρούσης μονογραφίας. Ἄρκοῦν εἶναι, νομίζω, νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐκ τῆς ἀναλύσεως αὐτῆς εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνασυγκροτηθῇ πλήρες σύστημα αἰσθητικῆς τῆς τέχνης τοῦ λόγου, σύστημα τὸ ὁποῖον διεπλάσθη τῇ βοηθείᾳ εὐρυτάτης γνώσεως τῶν ἀρχαίων τεχνογράφων καὶ τῶν ἑλληνικῶν καὶ χριστιανικῶν ἔργων τοῦ λόγου.

B'

Ἐξ ἴσου ὁμως πρὸς τὰς ρητῶς διατυπωμένας ἀπόψεις τοῦ Φωτίου περὶ ἐπιστολογράφων καὶ ἐπιστολογραφίας εἰς τὰς ἐπιστολὰς καὶ τὴν «Βιβλιοθήκην» του, αὐταὶ αἱ ἴδιαι αἱ ἐπιστολαὶ του ἀποτελοῦσιν πηγὴν διὰ νὰ συμπληρωθῇ ἢ περὶ τοῦ γραμματολογικοῦ αὐτοῦ γένους ἀντίληψίς του. Οὕτω ἢ μακρὰ πρὸς τὸν Βόριν - Μιχαῆλ ἐπιστολὴ ἀποτελεῖ βεβαίως παράβασιν τοῦ κανόνος περὶ βραχύτητος, ὄχι ὁμως καὶ τῆς «*συντομίας*»¹ : διότι ὁ Φώτιος εἶναι μὲν διεξοδικὸς λόγῳ τοῦ πλήθους τῶν θεμάτων τὰ ὁποῖα ἔχει νὰ παρουσιάσῃ εἰς τὸν πρῶτον χριστιανὸν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων, ἀλλὰ καὶ σύντομος εἰς τὸν τρόπον καθ' ὃν πραγματεύεται ἐν ἑκαστον αὐτῶν. Οὐσιαστικῶς ἄλλωστε τὸ κείμενον αὐτὸ δὲν εἶναι ἐπιστολή, ἀλλὰ ὑπόμνημα περὶ τοῦ ἰδεώδους ὀρθοδόξου χριστιανοῦ ἡγεμόνος. Οὕτω καὶ ἡ «Βιβλιοθήκη», τὰ «Ἀμφιλόχεια» καὶ τὸ «Κατὰ Μανιχαίων», μολονότι εἰσάγονται δι' ἐπιστολῶν δὲν εἶναι δυνατὸν βεβαίως νὰ θεωρηθῶσιν ὅτι εἶναι ἐπιστολαί. Ἐπίσης ἐπιστολαὶ δὲν εἶναι κατὰ κύριον λόγον καὶ ἡ «ἐπιστολὴ» Α' πρὸς τὸν Πάπαν Νικόλαον, οὕσα ἀπλῆ ὁμολογία πίστεως κατὰ τὸν τύπον ἄλλων προγενεστέρων. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σημερινῶν κριτηρίων περὶ ἐπιστολογραφίας πολλὰ ἀπὸ τὰ περιλαμβανόμενα εἰς τὴν συλλογὴν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου κείμενα δὲν εἶναι κυρίως εἰπεῖν ἐπιστολαί, ἀλλὰ ἢ διαγγέλματα ὑπὸ τύπον προσωπικῶν ἢ καὶ ἀπροσώπως ἐκδιδομένων ἐπιστολῶν ἢ μικραὶ πραγματεῖαι λύουσαι ἐρμηνευτικὰ προβλήματα τιθέμενα ὑπὸ φίλων του πρὸς αὐτόν. Διάγγελμα ὑπὸ τύπον ἀνοικτῆς ἐπιστολῆς εἶναι ἡ πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ἀκυλητίας ἀπευθυνθεῖσα, ἢ διὰ πρώτην φορὰν διατυποῦσα, καὶ δὴ κατὰ τρόπον τελείως σαφῆ, τὰς ἐπὶ τοῦ θεολογικοῦ πεδίου ἀντιθέσεις τῶν δύο ἐκκλησιῶν². Ὁμοίου τύπου διάγγελμα εἶναι καὶ ἡ πρὸς τοὺς ἐν ἔξορᾷ εὐρισκομένους ἐπισκόπους ἀπευθυνθεῖσα ἐπιστολὴ³. Τοῦ τύπου δὲ τῶν ὑπὸ μορφὴν ἐπιστολῆς ἐρμηνευτικῶν διατριβῶν εἶναι ὑπὲρ τὰς ἑβδομήκοντα ἐπιστολαὶ τὰς ὁποίας ἢ χειρόγραφος παράδοσις φέρει καὶ εἰς τὴν συλλογὴν τῶν «Ἐπιστολῶν» καὶ εἰς

¹ Πρβλ. σημ. 21.

² Ἐπιστ. 5 (Βαλ. σελ. 181 - 200).

³ Ἐπιστ. 146 (Βαλ. σελ. 471 - 485).

τὴν συλλογὴν τῶν «Ἀμφιλοχιῶν», εἰς μὲν τὴν πρώτην περίπτωσιν μετὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ παραλήπτου, εἰς δὲ τὴν δευτέραν ἀπλῶς μετὰ τοῦ ἐρμηνευομένου χωρίου τῆς Γραφῆς. Ἡ διφυῆς αὕτη παράδοσις τοῦ ἰδίου κειμένου ἀποδεικνύει ὅτι οἱ καταρτίσαντες τὰ σώματα τῶν «Ἐπιστολῶν» καὶ τῶν «Ἀμφιλοχιῶν» τοῦ Φωτίου ἦσαν ἐν γνώσει τῆς διπλῆς αὐτῆς μορφῆς τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος κειμένων. Ὁλόκληρος ἄλλωστε ἡ συλλογὴ τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου δὲν εἶναι ἀπλῶς τυχαία συμπαραθέσεις ἐπιστολῶν τοῦ Πατριάρχου, ἀλλὰ σκόπιμος ἔκδοσις κειμένων ἐχόντων—καὶ ὅτε ἀκόμη ἐγράφοντο ὑπὸ τύπον ἰδιωτικῶν ἐπιστολῶν—γενικωτέραν σημασίαν.

1. Τεχνικῶς ὁ «ἐπιστολιμαῖος χαρακτήρ» τοῦ Φωτίου δύναται νὰ συναχθῆ εὐχερῶς καὶ νὰ ἀναχθῆ εἰς τὴν παράδοσιν τῶν μεγάλων χριστιανῶν ἐπιστολογράφων : Συνήθως αἱ ἐπιστολαὶ ἄρχονται διὰ προπαιδευτικοῦ προοιμίου, συνισταμένου ἐξ ἠθικοῦ τινος χαρακτηρισμοῦ : «Ὅτε τῆς ἱεραρχίας κατὰ νοῦν τὸ μέγεθος ἀναλήφομαι καὶ πολλῶ τὴν ἀνθρωπίνην εὐτέλειαν τῆς ἐκείνη προσούσης ἀπολείπουσαν τελειότητος...»¹. «Μεγίστων μὲν ἄνωθεν τετυχηκότες ἀγαθῶν, ὧν ὁ λόγος τὴν τῶν ἐννοιῶν διαδιδράσκειν κατάληψιν πέφυκεν, ὅμως ἐν εὐχαριστίᾳ διατελεῖν ἀποτολμῶμεν ἅπαντες, οἷς οἱ τῆς εὐσεβείας σπινθῆρες οὐκ ἀπεσβέσθησαν...»². «Ἀγάπης μὲν ὡς ἀληθῶς οὐδὲν κτῆμα σεμνότερον, οὐδὲ τιμωότερον, καὶ ταῖς κοιναῖς ἐννοίαις ἀνωμολόγηται καὶ τοῖς θείοις λόγοις ἐπιμαρτύρεται»³. «Οὐκ ἦν ἄρα, ὡς ἔοικε, κόρος τῷ πονηρῷ τῶν κακῶν, οὐδέ τι τῶν ἐφευρημάτων καὶ μηχανημάτων πέρας...»⁴. «Ἐλεγχος ἄκρατος εἰς δύο περιῦσταται ταῦτα· ὁ μὲν βούλεται ποιεῖν, ὁ περαινέει, καὶ οἷς μὴ βούλεται, περιπίπτει»⁵. «Μελέτη μὲν μήτηρ εὐπραξίας, ὁρμὴ δ' ἀπερίσκεπτος ἐγγὺς ἁμαρτίας»⁶.

Τῆς τυπικῆς αὐτῆς ἀρχῆς, τὰ παραδείγματα τῆς ὁποίας θὰ ἠδύναντο νὰ πολλαπλασιασθῶσι, ἐξαιρέσεις γίνεται εἰς δύο περιπτώσεις : Α' : Ὅτε ὁ Φώτιος ἔχει νὰ ἀπαντήσῃ εἰς συγκεκριμένον ἐρμηνευτικὸν πρόβλημα τεθὲν ὑπὸ φίλου του, εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἅπαντ' ἄθετον συνήθως ἀμέσως ἐξ ἀρχῆς τὸ πρόβλημα ἢ τὴν ὑπ' αὐτοῦ διδομένην ἐρμηνείαν : «Ἐρωτᾶς, πῶς ἔστι λέγειν Θεὸν τὸν Πατέρα, Θεὸν τὸν Υἱόν, Θεὸν τὸ πνεῦμα...»⁷. «Πότερον οἱ χλευάζοντες συνίεσαν λαλούντων γλώσσαις τῶν Ἀποστόλων, ἢ οὐ ;»⁸. «Ὅπερ ἔφησεν ἐν τοῖς Ἐθαγγελίοις ὁ Σωτήρ...»⁹. «Τοῦ ἐφ' ᾧ πάντες ἡμαρτον, ὅπερ Παῦλος μὲν ὁ θεῖος ἔφησε, σὺ δὲ μαθεῖν ἤτησας...»¹⁰. «Τὸ περὶ τοῦ Προδρό-

¹ Ἐπιστ. 1 (Βαλ. σελ. 133).

² Ἐπιστ. 2 (Βαλ. σελ. 143).

³ Ἐπιστ. 3 (Βαλ. σελ. 146).

⁴ Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 165).

⁵ Ἐπιστ. 85 (Βαλ. σελ. 414).

⁶ Ἐπιστ. 91 (Βαλ. σελ. 416).

⁷ Ἐπιστ. 7 (Βαλ. σελ. 249).

⁸ Ἐπιστ. 11 (Βαλ. σελ. 257).

⁹ Ἐπιστ. 13 (Βαλ. σελ. 261).

¹⁰ Ἐπιστ. 14 (Βαλ. σελ. 265).

μον ἐν ἐπαίνῳ καὶ κατ' ἐρώτησιν εἰρημένον...»¹. «Ὅπερ Χριστὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν τῇ Μαγδαληνῇ Μαρία προσιούσῃ φησί,...»². «Τρία σημαίνόμενα τοῦ Θεοῦ ὀνόματα, ὅσα γε εἰς μνήμην ἤκε τὴν ἐμήν, κατὰ τὸ δόξαν εἶδα τῆς θείας Γραφῆς»³. «Ὅπερ μαθεῖν ἐπηρώτησας...»⁴. «Θαυμάζεις...»⁵. «Τῆς μακροῦ σου καὶ μεμηχανημένης ἀπορίας...»⁶.

Τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι ὅλα τὰ κείμενα τὰ ἀποτελοῦντα τὴν συλλογὴν τῶν «Ἀμφιλοχιῶν» ὡς καὶ αἱ ἕξ αὐτῶν ἐπιστολαί. Β': Δευτέρα περίπτωσις, καθ' ἣν ὁ Φώτιος διασαφᾷ τὸν κανόνα τῆς προτάξεως γενικοῦ τινος ἡθικοῦ χαρακτηρισμοῦ εἶναι ὅτε ἔχει νὰ ἀσχοληθῇ μὲ συγκεκριμένον τι γεγονός ἀπαιτοῦν ἄμεσον λύσιν. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ὁ Φώτιος παρουσιάζει ἀμέσως τὸ θέμα: «Ἀκούω τινὰς τῶν ἐναντίων εἰρήνην περιαγγέλλειν καὶ τοὺς ἀπλουστεροὺς ἐπιχειρεῖν ταύτην δελεάζειν τῇ προσηγορίᾳ»⁷. «Ἐγὼ θαυμάζω, πῶς οὕτω ταχέως, ὅσους ποτ' ἐστὶν ἐκεῖνος, τῆς ἡμῶν ἐπελάθετο φύσεως»⁸. «Ἀπολοφύρη τὰ σά, ὅτι τὰ ἡμέτερα ἀγνοεῖς»⁹. «Ἀπαγορεύω σοι, φίλων ἄριστε, μηκέτι φίλον ἡμέτερον ὀνομάζεσθαι»¹⁰. «Εἰ καὶ νῦν ὀκληρὸς εἶναι δόξω καὶ περιττὸς τὸ φιλάνθρωπον, ἀλλὰ τό γε ἔμαντοῦ ποιεῖν οὐκ ἀφέξομαι»¹¹. «Ἀνσοφεῖς καὶ θρηνεῖς, καὶ τὰ ἄνω κάτω ποιεῖς, ὅτι σὲ ταχέως οὕτω καὶ ἀφειδῶς, ὡς νομίζεις, ἐπλήξαμεν»¹². «Ἀκουσον, ὦ φιλάνθρωπότατε Βασιλεῦ, οὐ προβάλλομαι νῦν παλαιὰν φιλίαν...»¹³. «Τὸ μὲν δῶρον, μεγαλοπρεπὲς ὄν, καὶ χωρὶς τῆς ἄλλης διαθέσεως, ὃ καὶ ἄλλους ἂν ἐπετείκει, μεγαλοπρεπῶς ἡμᾶς παρεσκεύασε δέξασθαι...»¹⁴. Αἱ περιπτώσεις ὅμως ὡς ἄνω εἶναι σχετικῶς ὀλίγαι, διότι ὁ Φώτιος καὶ ὅτε ἀκόμη ἀναφέρεται εἰς συγκεκριμένον τι γεγονός, ἀνάγεται πάντοτε εἰς γενικωτέρας σκέψεις κρίνων οὕτω ἕξ εὐρυτέρας ἡθικῆς σκοπιᾶς καὶ φιλοσοφῶν. Τοῦτο εἶναι καὶ τὸ τυπικὸν χαρακτηριστικὸν τῶν ἐπιστολῶν του, διότι αὐταὶ δὲν εἶναι ἀπλᾶ ἔγγραφα ἐπὶ τρεχουσῶν ὑποθέσεων, ἀλλὰ τεκμήρια ἀδόλου πνευματικότητος. Ἡ διαπίστωσις δ' αὕτη γίνεται περισσότερον ἐνδιαφέρουσα, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι αἱ περισσότεραι ἐκ τῶν ἐπιστολῶν του, ἐπὶ πλεόν τῶν ἐρμηνευτικῶν ἐπιστολῶν τῶν φερομένων καὶ εἰς τὴν συλλογὴν τῶν Ἀμφιλοχιῶν, εἶναι ἐπιστολαὶ ἀπαντητικαὶ εἰς ἐπιστολάς. Οὕτω π.χ. ἀπαντήσεις εἶναι ἡ ἐπιστολὴ Β («οὐκ ἀπολογίαν γράφοντας, ἀλλ' ἀπολογίαν προΐσχοντας») ¹⁵, 5 («τὸ μὲν τῆς παρ' Ὑμῶν μακαριότητος ἀφιγμένον γράμμα ἡμῖν») ¹⁶, 92 («οὐ γὰρ ἂν ἡμᾶς ὑπειόπαζεν ἀνθρώπων λόγοις

¹ Ἐπιστ. 16 (Βαλ. σελ. 266).

² Ἐπιστ. 19 (Βαλ. σελ. 277).

³ Ἐπιστ. 20 (Βαλ. σελ. 279).

⁴ Ἐπιστ. 22 (Βαλ. σελ. 284).

⁵ Ἐπιστ. 27 (Βαλ. σελ. 299).

⁶ Ἐπιστ. 29 (Βαλ. σελ. 319).

⁷ Ἐπιστ. 113 (Βαλ. σελ. 434).

⁸ Ἐπιστ. 146 (Βαλ. σελ. 471).

⁹ Ἐπιστ. 148 (Βαλ. σελ. 486).

¹⁰ Ἐπιστ. 155 (Βαλ. σελ. 489).

¹¹ Ἐπιστ. 158 (Βαλ. σελ. 494).

¹² Ἐπιστ. 171 (Βαλ. σελ. 505).

¹³ Ἐπιστ. 218 (Βαλ. σελ. 530).

¹⁴ Ἐπιστ. 258 (Βαλ. σελ. 557).

¹⁵ Βαλ.

¹⁶ Βαλ. σελ. 181.

τῆς περὶ αὐτὸν δόξης, ἦν ἐκ παλαιοῦ φυλάτιμον, παρασύρεσθαι») ¹, 94 («γράφεις ἡμᾶς γραφήν») ², 96 («γενέσθαι μὲν ἐμοὶ σχολήν, ὥστε τὰ σὰ διηγείσθαι, ἀπεύχομαι· γενέσθαι δέ, ὥστε μηδ' ἀκοῦσαι, προέλαβες») ³, 106 («εἰ μὲν μηδέποτε γέγονας καθαρὸς λογισμῶν ἀκαθάρτων, καινόν τι λέγεις») ⁴, 108 («καὶ γε ὅσον ἢ ἀντίδοσις τῶν γραμμάτων γένοιτο») ⁵, 114 («τὸ δὲ εἰς τὴν μάρτυρα τῆς ὑμῶν εὐφυΐας φιλοπόνημα κατὰ τὴν σὴν ἀξίωσιν ἐπελθόντες») ⁶, 115 («Ὡς μὲν οὐκ ἔχεις ἐξαρνεῖσθαι τὴν δειλίαν, οὐδ' ἂν ἀρνηθῆις, καὶ πρὸ ταύτης τῆς γλυκειᾶς ἐπιστολῆς») ⁷ καὶ ἄλλαι.

2. Ἐξ Ἰσου τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν ἀκολουθοῦσι καὶ αἱ κατακλειδεδες τῶν ἐπιστολῶν του, ὧν αἱ περισσότεραι εἶναι ἐπεξεργασμένοι μετὰ ἰδιαιτέρας προσοχῆς. 1 : «ἀλλ' εἶην μὲν αὐτοῖς ἔργω καὶ ποιῶν καὶ λέγων τὰ δέοντα... εἶψαν δὲ καὶ αὐτοὶ εὐπειθῶς τε καὶ εὐηθῶς πρὸς τὴν ἑαυτῶν σωτηρίαν ἀναγόμενοι καὶ Χριστῶ, τῇ πάντων κεφαλῇ, προσφυνῶς συναρμολογούμενοι, τῇ αὐτοῦ φιλανθρωπία καὶ χρηστότητι. Ὡς ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος...» ⁸. 3 : «οὕτω γὰρ αὐτῶν τε ἐκείνων ἢ σωτηρία πραγματεύοιτο, κοινή τε ἢ φροντίς πᾶσιν ἐπ' ὠφελεία ψυχῆς τε καὶ σώματος προτανεύοιτο» ⁹. 4 : «χριστός... δοίη μὲν... δοίη δέ... ᾧ ἡ δόξα...» ¹⁰. 5 : «Ἄλλ' ἔλεως μὲν εἶη Χριστός... καὶ φιλανθρωπῶς μεταγάγοι... καὶ πρὸς διόρθωσιν ἰδεῖν παρασκευάσοι... ἐν αὐτῷ Χριστῶ...» ¹¹. 10 : «Σὺν δέ μοι, τέκνον, μὴ μόνον ἂ γράφω προθύμως ἀναγίνωσκε, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν ἔργων προθυμότερον ἐπιγίνωσκε» ¹². 12 : «Εἶη δὲ τὰ ἡμέτερα πάθη...» ¹³. 17 : «ἀλλ' ὡς οὐδὲν ἀδύνατον, μᾶλλον δὲ καὶ λίαν ἀκόλουθον... ἐπιγνούς... ἀναμφιβόλῳ γνώμῃ συναγίνωσκε» ¹⁴. 20 : «Ἐρρωσο» ¹⁵. 23 : «Σὺν δέ μοι καὶ πράξεις

¹ Βαλ. σελ. 417.

² Βαλ. σελ. 418.

³ Βαλ. σελ. 422.

⁴ Βαλ. σελ. 428.

⁵ Βαλ. σελ. 430. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη δὲν φαίνεται γνησία, διότι εἰς οὐδένα κώδικα φέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Φωτίου. Ἄλλὰ καὶ γλωσσικῶς (χαρτολαγεῖν, ἀδριαντάριον) δὲν ὁμοιάζει πρὸς τὰς ἄλλας ἐπιστολάς τοῦ Φωτίου.

⁶ Βαλ. σελ. 435.

⁷ Βαλ. σελ. 435.

⁸ Βαλ. σελ. 142.

⁹ Βαλ. σελ. 165.

¹⁰ Βαλ. σελ. 181.

¹¹ Βαλ. σελ. 199 κ.ε.

¹² Βαλ. σελ. 257.

¹³ Βαλ. σελ. 261.

¹⁴ Βαλ. σελ. 275.

¹⁵ Βαλ. σελ. 283.

ἀτόπους ἐκτρέπου... καὶ ἀπέχου ἵνα σοι... περιγένοιτο»¹. 25 : «Ἐρρωσο»². 26 : «σοὶ δ' ἀκούειν γενήσοιτο χάρις»³. 28 : «Σὺ δέ μοι ταῖς ἐκείθεν καθαρῶς ἐλλαμπόμενος τῆς ἀληθείας ἀκτῖσιν, εἴης, ὥσπερ τὸ θεωρητικὸν ὀμματούμενος, ὄθτω καὶ τὸ πρακτικὸν ταῖς ἀπόθεν ἐντολαῖς διὰ βίου ρυθμιζόμενος»⁴. 30 : «Δι' ὃ καὶ τὴν ὑμετέραν ἀρχιερατικὴν τελειότητα... ἐπιστάμενος καὶ τὸν καιρὸν ὄρων... τὴν κρείσιν ἀνατίθῃμι»⁵. 85 : «Καὶ σὺ τοίνυν, ἐν οἷς ἡ χρεία καλεῖ, ἐπεικεία κινῶν τοὺς ἐλέγχους καὶ ὑπὸ προσφύρω παραπετάσμαι τοῖς νοθευομένοις προσφερόμενος, μᾶλλον ἐξανύσεις τὸ σπουδαζόμενον»⁶. 92 : «Ταῦτα, τέκνον ἡμέτερον ἐν Κυρίῳ μελέτα καὶ τούτοις ἑαυτὸν ρύθμιζε κατεπάδων... Τὰ δ' ἄλλα ἔρρωσο, ἱερώτατε, τῆς ἡμῶν ὑπερευχόμενος μετριότητος»⁷.

Ἐκ τῶν ὀλίγων αὐτῶν παραδειγμάτων καθίσταται, νομίζω, σαφές, ὅτι ὁ Φῶτιος περατῶνει τὰς ἐπιστολάς του εἴτε διὰ εὐχῆς ἢ προσευχῆς εἴτε διὰ γενικοῦ τινος ἠθικοῦ χαρακτηρισμοῦ ἀνακεφαλαιοῦντος τὸ ἀναπτυχθὲν εἰς τὴν ἐπιστολὴν θέμα. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν τρόπων εἶναι ὅτι εἰς μὲν τὸν πρῶτον τὸ πέρας χρησιμεύει ὡς μετάβασις ἀπὸ τοῦ συζητηθέντος θέματος εἰς γενικωτέραν ἔκφρασιν εὐχῆς ἢ προσευχῆς, εἰς δὲ τὸν δεύτερον ὡς ἀποκορύφωσις τῶν ἀναπτυχθεισῶν σκέψεων. Κατὰ ταῦτα εἰς μὲν τὸν πρῶτον τρόπον τὸ πέρας τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ἄσχετον πρὸς τὸ εἰδικὸν συγκεκριμένον θέμα τῆς, εἰς δὲ τὸν δεύτερον ἀποτελεῖ αὐτὴν ταύτην τὴν οὐσίαν τῆς, ὡς ἀνακεφαλαιοῦν τὰ ὀλίγον πρότερον ἐν πλάτει ἀναπτυχθέντα.

3. Οἱ συγγραφεῖς τῶν ἐγχειριδίων περὶ τῆς τέχνης τῆς ἐπιστολογραφίας ταξινομοῦσι τὰς ἐπιστολάς κατὰ διαφόρους ομάδας ἀναλόγως τοῦ περιεχομένου. Ἦδη ὁ Βαλέττας εἰς τὴν λονδίνειον ἔκδοσιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου χωρίζει τὰς ἐπιστολάς του εἰς πέντε ομάδας : Α' : *Δογματικαὶ καὶ ἐρμηνευτικαί*, Β' : *Παραινετικαί*, Γ' : *Παραμυθητικαί*, Δ' : *Ἐπιτιμητικαὶ* καὶ Ε' : *Διάφοροι*. Ὁ χωρισμὸς δὲν εἶναι καθ' ὅλα ὀρθός, διότι ἐκ τῶν ταξινομουμένων εἰς τὴν πέμπτην ομάδα ἐπιστολῶν (221 - 260) ἡ 221 εἶναι βεβαίως παραινετική, ἡ 227 ἐρμηνευτική, ἡ 242 παραινετική καὶ ἡ 260 ἐπιτιμητική, πάντως ὅμως ἡ παρατήρησις τοῦ Βαλέττα, ὅτι αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Φωτίου δύνανται νὰ ἀναχθοῦν εἰς ομάδας, εἶναι ὀρθή. Ἀτυχῶς μέχρι τοῦδε ἐλαχίστη ἐργασία ἔχει γίνῃ διὰ τὴν μελέτην τῶν νόμων τῶν διαφόρων ὀμάδων ἐπιστολῶν εἰς τὴν βυζαντινὴν γραμματείαν, καὶ οὕτω δὲν εἶναι εὐχερὲς νὰ συγκριθῶσιν αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Φωτίου πρὸς τὰς ἄλλας τοῦ ἰδίου εἴδους ἐπιστολάς, ὥστε νὰ γίνῃ νοητὴ ἢ τυχὸν ὑπάρχουσα ἰδιαίτερα ἀξία των.

¹ Βαλ. σελ. 289.⁵ Βαλ. σελ. 322.² Βαλ. σελ. 294.⁶ Βαλ. σελ. 414.³ Βαλ. σελ. 299.⁷ Βαλ. σελ. 418.⁴ Βαλ. σελ. 319.

Τοῦτο εἶναι δυνατόν, καὶ δὴ ὑπὸ πολὺ περιορισμένην κλίμακα, νὰ γίνῃ ἐνδεχομένως μόνον διὰ τὰς παραμυθητικὰς ἐπιστολάς του, ἰδίᾳ δὲ διὰ τὰς πρὸς Ταράσιον («*παραμυθητικὴ ἐπὶ θυγατρὶ τεθνηκυῖα*») ¹, πρὸς Εὐσεβίαν («*παραμυθητικὴ ἐπὶ ἀδελφῇ τελευτησάσῃ*») ² καὶ πρὸς Γεώργιον Νικομηδεῖας («*τελευτήσαντος αὐτῶ ἐν τῇ ὑπερορίᾳ κληρικοῦ, μετὰ τὴν γενομένην ἐπ' αὐτῶ τοῦ πρεσβυτέρου χειροτονίαν*») ³. Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν ἄρχεται δι' ἀσυνήθους μακροῦ θρήνου, «*τῶ πένθει συναρπασθεῖς... εἰς τὰ τῶν ὀδυρομένων ἀπηνέχθην δάκρυα*» ὡς λέγει ὁ ἴδιος. Τὸν θρήνον ἀκολουθεῖ «*δευτερολογία*» εἰς τὴν ὁποίαν ἀναπτύσσεται ἡ ἔννοια τῆς ματαιότητος τῶν ἀνθρωπίνων. Τὸ τμήμα τοῦτο ἀκολουθεῖται ἀπὸ ἀναίρεσιν τῶν τριῶν κυριωτέρων στηριγμάτων τοῦ θρήνου, «*οὐ πολλὴν ἐπέβιω χρόνον*», «*πρὸ ὥρας μετέστη*» καὶ «*τεκόντων προαπῆλθε*» καὶ περατοῦται εἰς μακρὰν καὶ ὠραιοτάτην περιγραφὴν τῆς εἰς τὸν παράδεισον ζωῆς τῆς ἀποθανούσης. Τὰ δύο ὑπόλοιπα τμήματα ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀναφορὰν βιβλικῶν παραδειγμάτων («*πολλὰ δὲ καὶ νέα καὶ παλαιὰ τοῦ συννεχθέντος εἰς ψυχαγωγίαν ὑπαδείγματα*») καὶ ἀπὸ παρακλήσεις εἰς ὑπομονὴν καὶ ἐλπίδα. Διάφορον τοῦ σχήματος αὐτοῦ εἶναι τὸ τῆς δευτέρας, πρὸς τὴν ἡγουμένην Εὐσεβίαν ἀπευθυνομένης ἐπιστολῆς : Εἰς τὴν ἐπιστολὴν αὐτὴν ὁ Φώτιος ἄρχεται ἀπ' εὐθείας διὰ τοῦ «*τόπου*» τῆς ματαιότητος : «*Εἰ μὲν ἀφ' ἡμῶν ὁ θάνατος ἤρχετο καὶ πρῶτοι διὰ τοῦ γένους εἰς πείραν αὐτοῦ καθιστάμεθα, εἰκότως ἂν, ὡς ἀπροσδοκῆται καὶ καινῶ περιπεσόντες, ἐθρομβούμεθα τῶ συμπτώματι*». Ἀκολουθεῖ καὶ πάλιν ἀναίρεσις τῶν εἰδικῶν, προσωπικῶν ἐπιχειρημάτων ὑπὲρ τοῦ θρήνου τῆς Εὐσεβίας : «*Ἀδελφὴ με, φησὶν, ἐγκατέλιπεν, ἡ μόνη μετὰ θάνατον παραφυγῆ, τῶν λυπηρῶν ἢ παράκλησις, τῶν ἀλγεινῶν ἢ διάλυσις, ἡ πρώτη τῶν εὐφραϊνόντων ὑπόθεσις*», καὶ ἡ ἐπιστολὴ καταλήγει εἰς μακρὰν καὶ ἔντονον προτροπὴν πρὸς ἐπάνοδον εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν περὶ ζωῆς καὶ θανάτου. Σχῆμα διάφορον ἀκολουθεῖ καὶ ἡ τρίτη, πρὸς Γεώργιον, μητροπολίτην Νικομηδεῖας, ἀπευθυνομένη ἐπιστολή, ἡ ὁποία κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος της ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀντιθετικὰς προτάσεις : Τὰ αἰσθητάματα τοῦ Γεωργίου ἀφ' ἑνός, ἡ ἄποψις τοῦ Φωτίου ἀφ' ἑτέρου :

Ἀφρηέθη μέλος—ἀλλὰ θεῶ ἀφιέρωται.

Κλάδος ἐνθαλής... περιήρηται—ἀλλ' ἡ ρίζα μένει.

Ἀπῆλθεν ἡ καλή... εἰκῶν—ἀλλ' ὁ γραφεὺς ἔτι τὴν χεῖρα κινεῖ.

Σιγὰ τὰ χεῖλη—ἀλλὰ βοῶσιν αἱ πράξεις.

Σύνδρομος ἦν πρὸς ἀρετὴν—οὐ χρὴ φθονεῖν, εἰ τὸ στάδιον προκατελήφεν.

¹ Ἐπιστ. 142 (Βαλ. σελ. 457 - 464).

² Ἐπιστ. 144 (Βαλ. σελ. 464 - 468).

³ Ἐπιστ. 145 (Βαλ. σελ. 468 - 471).

Ἐπιτομή τῶν θλιβερῶν παραμύθιων—οὐ συναπῆρε τοὺς λόγους τῆς παρακλήσεως.

Ἡ ἐπιστολὴ ἀρχεται διὰ συντόμου διαιολογίας περὶ τῆς ἀδυναμίας τοῦ Φωτίου νὰ συμμετάσχη εἰς τὸν πόνον τοῦ φίλου του, συνεχίζεται διὰ τῆς ἀντιθετικῆς ἀναπτύξεως τῆς ματαιότητος τῶν ἀνθρωπίνων καὶ τῆς ἀπὸ πάσης ἀπόψεως πλέον, τώρα, εὐτυχοῦς καταστάσεως τοῦ ἀποθανόντος, καὶ καταλήγει εἰς μακαρισμὸν («ὦ μακαρίας ἀποδημίας !...»).

Σκοπὸς τῆς συνοπτικῆς αὐτῆς περιγραφῆς εἶναι νὰ φανῇ ὅτι ὁ Φώτιος οὐδὲν τυπικὸν σχῆμα ἀκολουθεῖ εἰς τὰς παραμυθητικὰς ἐπιστολάς του, καὶ ὅτι, ἀντὶ νὰ παρασυρῆθῇ εἰς γενικότητας, παρουσιάζει ἐντελῶς ἰδιαιτέραν, θερμὴν, πλήρη στοργῆς καὶ κατανοήσεως συμμετοχὴν εἰς τὸν πόνον τοῦ πρὸς ὃν ἀπευθύνεται. Ἀπὸ τὴν ἄποψιν αὐτὴν ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικαί εἶναι ἡ πρώτη καὶ ἡ τρίτη τῶν ὡς ἄνω παραμυθητικῶν ἐπιστολῶν του. Εἰς τὴν πρώτην, ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχήν, διὰ τοῦ θρήνου, ὁ Φώτιος δίδει θαυμασίαν εἰκόνα τοῦ τί ἐσήμαινε, διὰ τὴν οἰκογένειαν τοῦ ἀδελφοῦ του καὶ δι' αὐτὸν τὸν ἴδιον τὸν Φώτιον προσωπικῶς, ἢ ἀπώλεια τῆς κόρης. Ὡσαύτως εἰς τὴν τρίτην, ἢ ἀπώλεια τοῦ πνευματικοῦ ἀναστήματος τοῦ Γεωργίου εἶναι παροῦσα εἰς ὀλόκληρον τὴν ἐπιστολήν. Τὸ προσωπικὸν αὐτὸ στοιχεῖον εἰς τὰς τρεῖς παραμυθητικὰς ἐπιστολάς εἶναι, ἂν δὲν σφάλλω, ἀσύνηθες εἰς τὴν βυζαντινὴν ἐπιστολογραφίαν τοῦ εἴδους αὐτοῦ. Τὸ ἀντίστοιχόν του δέον νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὰς πρὸ αὐτοῦ νεκρολογίας, ὅπως αἱ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης¹, καὶ ὄχι εἰς τὰς παραμυθητικὰς ἐπιστολάς, αἱ ὁποῖαι, οὔσαι συνήθως βραχεῖαι, εἶναι ἐπὶ τὸ πλεῖστον γενικαὶ ἀφηρημέναι σκέψεις περὶ τῆς ματαιότητος τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, τῆς ὑποταγῆς εἰς τὴν θέλησιν τοῦ Κυρίου, τῆς μελλούσης ἀναστάσεως κ.τ.λ. Δὲν θὰ ἠδυνάμην οὐδὲν ἄλλο παράδειγμα νὰ φέρω ἐκ τῆς βυζαντινῆς γραμματείας τοιαύτης ἀμέσου καὶ θερμῆς συναντιλήψεως τῆς σημασίας τοῦ θανάτου προσώπου προσφιλοῦς ὡς αἱ τρεῖς αὐταὶ ἐπιστολαὶ τοῦ Φωτίου. Ἡ συμπόνια ἄλλωστε αὐτὴ δίδει ἀκόμη μεγαλυτέραν ἀξίαν εἰς τὰς ἀναπτυσσομένας σκέψεις περὶ ἐγκαρτερήσεως καὶ ἐλπίδος, διότι αὐταὶ δὲν εἶναι ἁπλῶς θεολογικοὶ στοχασμοί, ἀλλὰ τὸ ἀντίδοτον πόνου γνησίου καὶ εἰλικρινοῦς. Ἡ παρηγορία τὴν ὁποῖαν παρουσιάζει ὁ Φώτιος καὶ εἰς τὰς τρεῖς περιπτώσεις εἶναι ἢ διὰ τῆς θυσίας ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ βεβαίως τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς ἔπειτα ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ σώματος. Ἀντιθέτως μάλιστα πρὸς ἄλλους συγγραφεῖς παραμυθητικῶν ἐπιστολῶν, ὅπως π.χ. τὸν Θεοδώρητον², ἢ θεολογικὴ ἀνάπτυξις τῆς ἀναστάσεως εἶναι πολὺν περιορι-

¹ Patrologia Græca, 46, 787 κ.έ.

² Ἐβλ. τὴν λαμπρὰν μελέτην τῆς καθολικῆς μοναχῆς Wagner Monica, A chapter in Byzantine Epistolography. The letters of Theodoret of Cyrus. «Dumbarton Oaks Papers», IV, 1948, 121 - 181.

σμένη, τοῦ «τόπου» αὐτοῦ ἀντικαθισταμένου εἰς μὲν τὴν πρὸς Ταράσιον ἐπιστολὴν διὰ τῆς περιγραφῆς τῆς ζωῆς ἐν παραδείσῳ εἰς δὲ τὴν πρὸς Γεώργιον διὰ τὰς ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας πράξεις τοῦ ἀποθανόντος, ὅτε ἦτο ἀκόμη ἐν ζωῇ. Πολὺ περιορισμένη εἶναι καὶ ἡ χρῆσις γραφικῶν χωρίων, τῶν ὁποίων κατάχρησις γίνεται εἰς ἄλλα παρόμοια κείμενα, ὅπως π.χ. εἰς τὸν λόγον τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης : «*Εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον καὶ εἰς τοὺς κοιμηθέντας*»¹. Ὁ συνήθης τόπος τοῦ Ἰώβ ἀναφέρεται καὶ ἐδῶ, πολὺ παροδικῶς ὅμως : «*Εἰ δέ τις καὶ ἡμᾶς ἐνεδρεύει δαίμων καὶ τὸν Ἰώβ πάλιν ἐξαιτεῖ*» καὶ «*τούτων ἀπάντων ἀπαράγραπτος μάρτυς αὐτὸς πάλιν Ἰώβ*». Σημειωτέα δὲ καὶ ἡ ὠραία χρῆσις τῆς περιπετείας τοῦ Δαβὶδ : «*Ἐνόσει ποτὲ παιδίον τοῦ μεγάλου βασιλέως Δαβὶδ, καὶ ἡ νόσος τὸν τάφον ἐδείκνυ· ὁ δὲ συμφορὰν τὴν νόσον ποιούμενος, πρηγῆς ἔκειτο καὶ δάκρυσιν ἐξεμειλίσετο τὸ θεῖον, τροφῆς τε αὐτῆς ἀπεχόμενος καὶ τῆς ἄλλης ἐπιμελείας τοῦ σώματος· ἀλλ' ὅτε τὸ παιδίον ἀπῆλθεν, αὐτίκα συναπέθετο καὶ τὴν λύπην· πρὶν μὲν γὰρ ἰκέτευε παραμένειν τὸ φνὸν τῶν σπλάγγων· ἐπεὶ δὲ κρίναντα τὴν ἀναχώρησιν τὸν πλάστην εἶδεν, οὐκ ἐτόλμησε τοῦ κριτοῦ τῇ ψήφῳ ἐγκαθυβρίσαι τῷ πένθει, ἀλλ' ἀνώτερον ἑαυτὸν πάσης παρασκευασάμενος κατηφείας, εὐχαριστηρίους ἠφίει φωνάς, καὶ τῆς συνήθους εἶχετο διαίτης*». Ἡ ὠραία αὐτῆ ἐρμηνεία τῆς βιβλικῆς περὶ Δαβὶδ περικοπῆς, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν πίστιν εἰς τὴν ἀθανασίαν τῶν ψυχῶν, ἀποτελεῖ τὸ κέντρον τῶν παραμυθητικῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου ἀκόλουθος, κατὰ τοῦτο, ἤδη εἰς τὴν ἐποχὴν του τῆς μεγάλης παραδόσεως τοῦ λογογραφικοῦ αὐτοῦ εἶδους. Ἡ μορφὴ ὅμως τῶν ἐπιστολῶν εἶναι καθαρῶς προσωπικὸν ἐπίτευγμα τοῦ συγγραφέως.

3. Ἡ δευτέρα ἐκ τῶν ἐνοτήτων εἰς τὰς ὁποίας ἐχώρισεν ὁ Βαλέτιος τὰς ἐπιστολάς τοῦ Φωτίου φέρει τὸν τίτλον «*παραινετικά*». Θὰ ἐπροτίμων τὸν τίτλον «*προτροπικά*», ὥστε νὰ καλύπτεται πλήρως τὸ πολλαπλοῦν περιεχόμενον τοῦ τμήματος τούτου—μολονότι καὶ πάλιν ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 141 ἐπιστολὴ ἔχει ἕξ ἴσου τὴν θέσιν τῆς εἰς τὰς παραμυθητικάς, ὡς ἕξ αὐτοῦ τούτου τοῦ τίτλου δηλοῦται : «*Περὶ τοῦ μὴ δεῖν πρὸς τὰ ἐν τῷ βίῳ λυπηρὰ ἐπιστρέφεισθαι*»². Εἰς τὰς ἐπιστολάς αὐτὰς εὐρίσκονται ἐγκατεσπαρμένα διάφοροι παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι, μολονότι προέρχονται ἀπὸ κριτήρια καθαρῶς ἠθικὰ καὶ ὄχι τεχνικά, δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς ὁδηγία διὰ τὸ λογογραφικὸν εἶδος τῆς παραινέσεως ἢ προτροπῆς. Οὕτω ἡ ὑπ' ἀριθμὸν 85 ἐπιστολὴ ἄρχεται διὰ τοῦ ἀκολούθου κανόνος : «*Ἐλεγχος ἄκρατος εἰς δύο περιίσταται ταῦτα· ὃ μὲν βούλεται ποιεῖν, οὐ περαίνει, καὶ οἷς μὴ βούλεται, περιίπτει· βούλεται μὲν γὰρ εἰς μετάνοιαν τὸν ἐλεγχόμενον ἄγειν· ἀλλὰ τοῦτο μὲν οὐκ*

¹ Patrologia Græca, 97, 1268 - 1301.

² Ἐπιστ. 141 (Βαλ. σελ. 455 - 456).

ἐξανύει· περιίσταται δὲ αὐτῶ τὰ τῆς σπονδῆς εἰς τοῦναντίον· ἐπιραχύνει γὰρ μᾶλλον καὶ εἰς ἀπόνοιαν περιτρέπει, ἑαυτὸν τε δίδωσι νομισθῆναι, ὡς οὐχὶ φιλανθρωπῶ γνῶμη καὶ συμπαθεῖ διαθέσει, ἐπιχαιρεκακοῦντα δὲ τῶ παισμαι τοῦ πλησίον τοῖς ὀνειδέσειν ἐπεμβαίνειν»². Πρὸβλ. καὶ ἐπιστολὴν 95 : «*Εἰ δῆλόν ἐστιν, ὡς, εἴ τις νουθετεῖ δόξης θήραν πραγματευόμενος, ἀξίός ἐστι μεγάλης μέμψεως, οὐδὲν καινὸν οὐδ' ἀνέλπιστον, εἴ τις νουθετιῶν κακῶς ἀκούει καὶ διασύρεται*»³. Ἐπίσης ἐπιστολὴν 99 : «*Ἐπαίνει τὰς ἀρετάς· μὴ θαύμαζε δὲ κατὰ πρόσωπον τοὺς σοὺς μαθητὰς μειόντας αὐτάς· τὸ μὲν γὰρ προτροπὴ καὶ παράκλησις ἀγαθοεργίας ἐστὶ, τὸ δὲ καὶ σὲ κολακείας οὐχ ἴσῃσι μακράν, καὶ πρὸς οἴησιν τοὺς θαυμασθέντας ἢ μαλακίαν τοῦ τόπου τῆς ἀρετῆς εἶωθεν ὑποχαλᾶν*»⁴. Πρὸβλ. καὶ ἐπιστολὴν 120 : «*Λαμπρῶν ἐπαίνων, δι' ὧν πράττεις, παρὰ τοῖς σπουδαίοις τυγχάνων, δίκαιος ἂν εἴης μηδὲ τούτου ἐν ἀγνοίᾳ εἶναι, ὅτι ὅσον ὑψηλὸν καὶ θαυμάσιον τὸ ἐν τούτοις κλέος, τοσαύτης καὶ τῆς ἀσφαλείας καὶ ἐπιμελείας δεῖται*»⁵.

Αἱ παρατηρήσεις αὐταὶ εἶναι βεβαίως κατὰ πρῶτον λόγον ἠθικαὶ καὶ δευτερευόντως τεχνικαί. Αἱ περισσότεραι τῶν παραινετικῶν ἐπιστολῶν ἐγράφησαν ὅτε ὁ Φῶτιος εὗρισκετο ἐν τῇ ἐξορίᾳ καὶ ἀπηγοῦν αἰσθήματα καὶ σκέψεις τῆς δραματικῆς ἐκείνης ἐποχῆς. Οὕτω αἱ προβαλλόμεναι ἔννοιαι εἶναι αἱ τῆς καρτερίας (ἐπιστολὴ 102 : «*Ἰὼβ ἐγκατελείφθη· ἀλλ' ἵνα καὶ τὸν πονηρὸν εἰς κράτος νικήσῃ*»)¹, τῆς ἀνδρείας (ἐπιστολὴ 90 : «*Γενναίων ἀνδρῶν τὸ στάδιον δεῖται*»)², τῆς συνέσεως (ἐπιστολὴ 91 : «*Μελέτη μὲν μήτηρ εὐπραξίας, ὁρμὴ δ' ἀπερίσκεπτος ἐγγὺς ἁμαρτίας*»)³, τῆς γνησίας πίστεως (ἐπιστολὴ 93 «*Χάρις Χριστῶ τῶ ἀληθινῶ Θεῶ ἡμῶν, τῶ ἐπὶ πᾶσι παρακαλοῦντι ἡμᾶς... καὶ πρὸς τὸ οἰκείον καὶ εὐγενὲς ἐπανατρέχειν ἀξίωμα*»)⁴. Αἱ περισσότεραι δὲ ἐκ τῶν ἐπιστολῶν δὲν εἶναι ἁπλῶς εἰς τὸ περιεχόμενόν των παραινετικαί, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ὕψος των, τὸ ὁποῖόν εἶναι σύντομον, πυκνὸν καὶ ἀφορισματικόν :

Ἐπιστολὴ 86 :

*Εἰ στάδιόν ἐστι ὁ παρὼν βίος, ἐπάθλων δὲ ἢ ἐκεῖθεν πολιτεία, μὴ θαύμαζε, εἰ τῶν δικαίων τινὲς ἐνταῦθα τλαιπωρίας παλαίουσιν, ἀλλὰ μᾶλλον, εἴ τινες τῶν ἀγῶνων καὶ ἄθλων τὸν καιρὸν καὶ τόπον στεφάνων ἡμέραν καὶ ἀναρρήσεως βῆμα νομίζουσιν*⁵.

Ἐπιστολὴ 91 :

*Μελέτη μὲν μήτηρ εὐπραξίας, ὁρμὴ δ' ἀπερίσκεπτος ἐγγὺς ἁμαρτίας. Οὐ χρὴ τοιγαροῦν ἀφέντας τὸ βουλευέσθαι ἐπ' ἐκεῖνο δραμεῖν, δι' οὗ μετὰ τοῦ μηδέν, ὧν σπονδάζομεν, ἀνύειν καὶ ἀνοίας ἔλεγχον ἀλισκόμεθα διδόντες*⁶.

¹ Βαλ. σελ. 414.

² Βαλ. σελ. 422.

³ Βαλ. σελ. 424.

⁴ Βαλ. σελ. 443.

⁵ Βαλ. σελ. 424 - 425.

⁶ Βαλ. σελ. 416.

⁷ Βαλ. σελ. 416.

⁸ Βαλ. σελ. 418.

⁹ Βαλ. σελ. 415.

¹⁰ Βαλ. σελ. 416.

Ἐπιστολή 107 :

Μέγα κακὸν ἢ δόκησις· ἄφρονα τὸν ἄνθρωπον ποιεῖ, οὐδ' ἀπαλλαγῆναι τοῦ πάθους ἐᾷ, οὐδὲ μεταμαθεῖν τὸ συνοῖσον· ἐχθρὸς δὲ ὄρῳ ἀναπέθει τοὺς μεθέλκειν τῆς πλάνης καὶ βοηθεῖν ἐπιχειροῦντας· τοὺς δὲ φλεγμαίνοντας τὴν νόσον κολακείαις καὶ ἀνάτονον ποιοῦντας πλέον εἰσοικίζει. Φεῦγε πάσῃ δυνάμει τὴν οὔησιν· κρημνὸς ἔστι βαθύς, πᾶσαν σωτηρίας ἄνοδον περιηρημένος¹.

Ἡ διαφορὰ μεταξύ τῶν παραμυθητικῶν καὶ τῶν παραινετικῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου ἀπὸ τὴν ἄποψιν τῆς συνθέσεως εἶναι πολὺ καθαρά : Αἱ παραμυθητικαὶ ἐπιστολαὶ ἀποτελοῦνται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπὸ σειρᾶν ἐρωτήσεων καὶ ἀπαντήσεων, θέσεων καὶ ἀντιθέσεων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπὸ εὐρείας ἀναπτύξεις τῆς χριστιανικῆς ἀντιλήψεως διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὸν θάνατον. Ὁ Φώτιος ἀποτείνεται οὕτω καὶ εἰς τὸν νοῦν καὶ εἰς τὸ συναίσθημα τοῦ ἀποδέκτου τῆς ἐπιστολῆς του. Αἱ παραινετικαὶ ἐπιστολαὶ ἐξ ἄλλου ἀποτελοῦνται ἀπὸ μικρῶν καὶ συντόμους ἀφορισμοὺς κατὰ τὸν τύπον τῶν πρὸς Δημόνικον ἀφορισμῶν τῶν ἀποδιδομένων εἰς τὸν Ἰσοκράτη καὶ ἀποτελεσάντων τὴν βάσιν τοῦ δευτέρου μέρους τῆς πρὸς τὸν Βόριν Μιχαὴλ ἐπιστολῆς αὐτοῦ τούτου τοῦ Φωτίου, ὅστις ἄλλωστε ὀνομάζει ρητῶς τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς πρὸς τὸν πρῶτον χριστιανὸν βασιλέα τῶν Βουλγάρων ἐπιστολῆς του παραινέσεις : « Ἐπεὶ δὲ ἡ βούλησις τῆς δυνάμεως κηρεῖ καὶ πολλὰ τὴν ὁρμὴν ἀνακόποντα κωλύει, ὁ μοι λοιπὸν ἔστι δυνατόν, γραφῆ τυπῶσαι τὰς παραινέσεις, ὡς κατ' ἀρχὰς ὑπεσχόμην, ἤδη πειράσομαι »².

4. Ὡς ἐλέχθη ἤδη ἄνωτέρω, σημαντικὸς ἀριθμὸς ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου εἶναι ἐρμηνευτικαὶ ἐξηγήσεις, ὑπὸ τύπον ἐπιστολῶν, χωρίων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἡ Συμβολὴ τοῦ Φωτίου εἰς τὸν τομέα αὐτὸν δὲν εἶναι εἰσέτι γνωστὴ ὅσον θὰ ἔπρεπε. Εἰς τὴν ἔκδοσιν Migne τῶν ἔργων τοῦ Φωτίου παρέχονται μερικὰ ἀποσπάσματα μόνον³, πρῶτος δὲ ὁ Staab εἰς τὴν πολῦτιμον συλλογὴν του : « Ὑπομνήματα εἰς τὸν Παῦλον ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας » ἐπαρουσίασε τὸν Φώτιον ὡς ἐρμηνευτὴν⁴. Συμβολὴ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς παραδόσεως εἶναι τὰ « Ἀμφιλόχεια », ὡς ἐπίσης καὶ τὰ ὑπομνήματα τὰ ὀνομάζοντα ρητῶς τὸν Φώτιον ὡς συγγραφέα εἰς τὰς συλλο-

¹ Βαλ. σελ. 429.

² Βαλ. σελ. 223.

³ Patrologia Græca, 101, 1189 κ.έ. Ἴδε καὶ Reuss J., Untersuchungen zu den Evangelien - Kommentaren des Patriarchen Photius. « Byz. Neugr. Jahrb. » 17, 1944, 61 - 71.

⁴ Staab K., Pauluskommentare aus der griechischen Kirche, aus Katenenhandschriften gesammelt und herausgegeben (=« Neutestamentliche Abhandlungen ») XV τόμος, Münster 1933. Τοῦ ἰδίου, Die Pauluskatenen nach den handschriftlichen Quellen untersucht. Scripta Pontificii Institutii Biblici, Rom, 1926.

γὰς ἐρμηνευτικῶν σειρῶν (Catena) τῶν συνοπτικῶν εὐαγγελίων καὶ τῶν ἀποστολικῶν ἐπιστολῶν, ἐξ ὧν ὁ Staab συνέλεξε τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν ἀπόστολον Παῦλον. Τρίτη ὁμὰς εἶναι αἱ ἐρμηνευτικαὶ ἐπιστολαὶ του, οὐσαι ἐπιστολαὶ μόνον κατὰ τὴν μορφήν, κατὰ δὲ τὰ ἄλλα ἀπλῶς ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα. Ἐλέχθησαν ἤδη ἀνωτέρω τὰ κατὰ τὸ εἶδος αὐτὸ τῶν ἐπιστολῶν. Πρὸς πληρεστέραν ὁμως διασάφεισιν τοῦ περιεχομένου των καὶ τῆς μορφῆς των σκόπιμον ἐθεώρησα νὰ παράσχω ἐνταῦθα ἀνάλυσιν μιᾶς ἐκ τῶν χαρακτηριστικωτέρων τοῦ εἶδους αὐτοῦ ἐπιστολῶν, τῆς τρίτης πρὸς Βασίλειον τὸν αὐτοκράτορα. Ὁ Βασίλειος, ἐνδιαφερόμενος διὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην χωρίου «*Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακεν πώποτε*», ἔστειλε ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Φώτιον καὶ ἐζήτησε τὴν γνώμην του. Ὁ Φώτιος εὐρίσκειτο εἰσέτι ἔξοριστος, ἔσπευσε ὁμως νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὸν αὐτοκράτορα καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν σημασίαν τοῦ χωρίου. Ἡ ἀπάντησις εἶναι μικρὰ θεολογικὴ πραγματεία, ὁ Φώτιος ὁμως δὲν παραλείπει νὰ ἀναφερθῇ καὶ εἰς προσωπικὰ στοιχεῖα: Εὐρίσκεται εἰς τὴν ἔξορίαν ἀδικηθεὶς ἀπὸ συκοφάντας, δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ παρακολουθήσῃ ἐκ τοῦ πλησίον καὶ νὰ χαρῇ τὰς πνευματικὰς ἀναζητήσεις τοῦ αὐτοκράτορος, καὶ ἐπὶ πλέον λόγῳ τῶν ταλαιπωριῶν εἶναι ἀσθενὴς καὶ συνελπῶς ὄχι εἰς θέσιν νὰ ἐπεκταθῇ εἰς τὴν ἀπάντησίν του ὅσον θὰ ἤθελε. Παρὰ ταῦτα ἡ ἀπάντησίς του εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα κείμενα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τῶν εἰκονολατρῶν. Οἱ εἰκονομάχοι εἶχον χρησιμοποίησει, μεταξὺ ἄλλων χωρίων ἐκ τῆς Βίβλου, τὴν φράσιν τοῦ Ἰωάννου «*Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακεν πώποτε*» ὑπὲρ τῆς ἀπόψεώς των. Ὁ Φώτιος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ φράσις αὕτη εἶναι ὀρθὴ καὶ ὅτι οὐδεὶς εἶδεν ἢ μέλλει νὰ ἴδῃ τὸ θεῖον: «*τὸ θεῖον κατὰ τὴν ἑαυτοῦ ὑπερουσίον τε καὶ ἄληπτον οὐσίαν οὐκ ἀνθρωπίνην μόνον ὄψιν καὶ διάνοιαν ἐκφεύγει, ἀλλὰ καὶ αὐτὰς τὰς ἀνωτάτω καὶ πληριαζούσας δυνάμεις, αἱ πολλῶ τῷ μέτρῳ τῆς ἀνθρωπίνης ὑπερανεστήκασιν φύσεως, οὐ κατὰ τὸν παρόντα μόνον καιρὸν, καθ' ὃν τῷ πολυπαθεῖ τούτῳ σαρκίῳ δεδέμεθα, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς μέλλοντας αἰῶνας, ὅτε τὰ πολλὰ τῶν αἰνιγμάτων καὶ ἐσόπτρων ἀποσκευασαμένοι καὶ τὸ ἄφθαρτον ἀντὶ τοῦ φθαρτοῦ περιβαλλόμενοι, καθαρῶτερόν τε καὶ τελειότερον ἐναστράπτει ἢ ἀλήθεια*». Πρὸς ἐνίσχυσιν δὲ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ὁ Φώτιος ἀναφέρει τοὺς προφήτας Μωσῆν καὶ Ἡλίαν, οἱ ὅποιοι δὲν ἠτύχησαν νὰ ἴδουν τὸ πρόσωπον τοῦ Θεοῦ. Ἐνίσχυσις ὁμως τῆς ἀπόψεως αὐτῆς καὶ διὰ τῆς μαρτυρίας ἄλλων συγγραφέων τοὺς ὁποίους ἀμέσως κατωτέρω ὁ Φώτιος παρουσιάζει, Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, Ἀθανασίου, Βασιλείου τοῦ μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, σημαίνει ἐνίσχυσιν τῆς ἀπόψεως τῶν εἰκονομάχων, οἱ ὅποιοι ἀκριβῶς αὐτὸ ὑπεστήριζαν, ὅτι «*Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε*» καὶ συνεπῶς ὅτι ἡ εἰκονικὴ παράστασις οὐδὲν νόημα ἔχει. Εἰς αὐτό, ὁ Φώτιος ἀπαντᾷ διὰ τῶν ἑξῆς: «*Ἀλλὰ γὰρ ὅτι μὲν ἔστι καὶ ὑφέστηκεν, εἰς κατάληψιν ἡμῖν ἐχαρίσατο, εἰ καὶ τοῖς μὲν μᾶλλον ἐνανγάζει τὴν χάριν, τοῖς*

δὲ ἐπιδεέστερον, κατὰ τὴν ἀναλογίαν ἐκάστῳ τοῦ κατορθώματος. Τί ποτε δὲ ἔστιν ἢ ὅπως ποτέ ἔστιν, οὐδενὶ τῶν ἀπάντων ἑαυτὴν ἀπεγύμνωσεν, ἀλλὰ καὶ τῶν εἰρημένων ἀγίων ἔμπροσθεν, Μωσῆ μὲν, ἐπιποθήσαντι τὸ ἀθέατον, οὐ δεδώρηται, παραμύθιον δὲ πόθου τοῦ ἀτυχήσαντος, τὸ τῆς σαρκώσεως καὶ τότε διὰ συμβόλων καὶ τύπων, ἐκκαλύπτεται τὸ μυστήριον, τοῖς δὲ ἐν τύποις καὶ ὁμοιώμασιν, ὅσα ἔστιν ἰδεῖν ἀνθρώπῳ δυνατά, τὴν οἰκείαν δόξαν τὸ θεῖον ἐνήστραφεν». Ἡ φράσις τοῦ Ἰωάννου εἶναι ὀρθή, ἀλλὰ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς χάριτος, ἡ ἐνσαρκωσις ἐπέτρεψε καὶ εἰς τὸν Μωσῆ καὶ εἰς τοὺς ἐμπνευσμένους καλλιτέχνους καὶ εἰς κάθε εὐσεβῆ ἄνθρωπον νὰ πλησιάσῃ τὴν θεϊαν οὐσίαν. Κατὰ ταῦτα, οἱ εἰκονομάχοι σφάλλονται εἰς τὰς ἀπόψεις των, διότι παραγνωρίζουν τὴν ἐνσαρκωσιν τοῦ θεοῦ ἣτις ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς θνητοὺς νὰ ἴδουν τὸ θεῖον, ὅπως τὸ εἶδεν ὁ Μωσῆς κατὰ τὴν Μεταμόρφωσιν. Συνεπῶς ἐνῶ ἡ πλήρης οὐσία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀπόσιτος εἰς τὸν νοῦν καὶ τὰς αἰσθήσεις τῶν ἀνθρώπων, ἡ διὰ τῆς ἐνσαρκώσεως πραγματοποιηθεῖσα παρουσία του προσέφερε τὴν δυνατότητα τῆς προσεγγισεῶς του. Ἡ εἰκονικὴ παράστασις τοῦ θεοῦ εἶναι δυνατὴ μόνον ὡς παράστασις τοῦ δόγματος τῆς ἐνσαρκώσεως.

Διατί ὅμως ὁ Βασιλείος ἐνδιαφέρεται διὰ τὸ θέμα αὐτό, τριάνοντα περίπου ἔτη ἔπειτα ἀπὸ τὴν πανηγυρικὴν ἀναστήλωσιν τῶν εἰκόνων καὶ διατί ὁ Φώτιος ἀπαντᾷ μετὰ τόσης προσοχῆς καὶ βαρύτητος; Ἡ ἀπάντησις εὐρίσκειται εἰς τὸν Κεδρηνόν, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει διεξοδικῶς τὴν ἐξαιρετικὴν δραστηριότητα τὴν ὁποίαν ἀνέπτυξε ὁ αὐτοκράτωρ Βασιλείος διὰ τὴν ἐπισκευὴν ἢ ἀνέγειρον πλήθους ναῶν ἐντὸς αὐτῆς ταύτης τῆς Κωνσταντινουπόλεως: «Βασιλείος δὲ ὁ βασιλεὺς καὶ τῶν θεῶν ναῶν πολλοὺς ὑπὸ τῶν προηγησάμενων κλόνων διασπαράξας τε καὶ κατασεισθέντας, τινὰς δὲ καὶ τελῶς καταβληθέντας ἐπιμελείας ἤξιωσε, τοὺς μὲν ἐκ καινῆς ἀναστήσας, τοῖς δὲ τὴν ἀσθένειαν ἐπιρρώσας, τοῖς δὲ κάλλος καὶ ὡραιότητα χαρισάμενος»¹.

Ἐπειτα ἀπὸ τὰς εἰσαγωγικὰς αὐτὰς φράσεις, ὁ Κεδρηνὸς ἀναφέρει λεπτομερῶς τὴν ἀναστήλωσιν τῆς δυτικῆς ἀψίδος τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τὴν «ἰστορήσιν» ἐκεῖ τῆς εἰκόνος τῆς Θεοτόκου μετὰ τῶν κορυφαίων Πέτρου καὶ Παύλου, τὴν ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου εἰς τὴν Πηγὴν, τὴν ἐκ βάρων ἀνοικοδόμησιν τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου «ὅς τὸ Σίγμα κατονομάζεται», ὡς καὶ τοῦ ἐν Αὐρηλιαναῖς ναοῦ Στεφάνου τοῦ πρωτομάρτυρος, τῶν δύο σηκῶν Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ «ἐν τε τῇ Στροβίλῳ καὶ Μακεδονιαναῖς», τῶν ναῶν τοῦ ἀποστόλου Φιλίππου καὶ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ. Ἡ μακρὰ παράθεσις τῶν ναῶν συνεχίζεται: «ἐπεποιήσατο δὲ καὶ τὸ μέγα τέμενος Μωκίου τοῦ μάρ-

¹ Κεδρηνός, ἔκδ. Bonn, σελ. 237 - 241.

τυρος», τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Ἐνδρέου, τοῦ πρωτοκλήτου ἀποστόλου, «πεσόντα εἰς τὸ ἀρχαῖον κάλλος ἀνήγειρε», τοὺς ναοὺς τοῦ ἁγίου Ρωμανοῦ, τῆς ἁγίας Ἄννης «ἐν τῷ Δευτέρῳ», τοῦ μεγαλομάρτυρος Δημητρίου καὶ τὸν τοῦ μάρτυρος Αἰμιλιανοῦ τοῦ «ἐν τῇ Ράβδῳ» «ἐκ παλαιῶν νέους εἰργάσατο», τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Ναζαρίου «καταπεσόντα ἀνέστησε», τὸν ναὸν τῆς Ἀναστάσεως καὶ τῆς Ἀναστασίας μάρτυρος «ἐπισκευάσας ἐλάμπρυνε», τὸν ναὸν τοῦ μάρτυρος Πλάτωνος «πεσόντα ἀνέστησε», τὸν τῶν μαρτύρων Ἐσπέρου καὶ Ζωῆς «ἐπεποιήσατο», τὸν ναὸν τοῦ μάρτυρος Ἀκακίου «πτῶσιν ἀπειλοῦντα ἐπισκευάσας τοῦ πτώματος ἤσπασε», τὸν ναὸν τοῦ προφήτου Ἡλίου «ἀνεκτίσατο λαμπρῶς» «ἀνήγειρε ἐκ καινῆς ἐν ταῖς βασιλείοις ἀδλαῖς», ναοὺς τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ καὶ τοῦ προφήτου Ἡλίου ἐπίσης : «ἔτι δὲ καὶ τῆς Θεομήτορος καὶ Νικολάου τοῦ περιωνύμου ἐν Ἱεράρχαις τὸν περικαλλῆ τουτονὶ ναόν, ὃν Νέαν Ἐκκλησίαν κατονομάζουσι, εἰς εὐπρέπειαν καὶ κάλλος καὶ ὠραιότητα μηδενὶ ἐτέρῳ ὑπεροβὴν ἢ σύγκρισιν καταλιμπάνοντα, προσόδους τε ἔταξεν ἱκανὰς εἰς τε φωταγωγίαν καὶ χρεῖαν τῶν δοξολογούντων. Καὶ τί δεῖ διεξιόντα ἐπὶ πλέον μηκύνειν ; ἀπὸ τὸ ἔργον τοῖς θεωμένοις παρίστησι τὴν οἰκείαν καλλονὴν καὶ πολυτέλειαν».

Ὁ μακρὸς αὐτὸς κατάλογος περατοῦται διὰ τῆς μνεΐας τῶν ναῶν τοῦ προφήτου Ἡλίου, τοῦ μάρτυρος Κλήμεντος, τοῦ σωτήρος Χριστοῦ, τοῦ ἀποστόλου Πέτρου καὶ τοῦ «ἀρχιστρατήγου» «ὧν τὴν ὠραιότητα παραστήσασθαι ποιητικῆ ἂν ἠτόνησε μεγαληγορία». Ἐπὶ πλέον δ' αὐτῶν ὁ Κεδρηνὸς ἀναφέρει εἰς τὸ ἀμέσως ἐπόμενον κεφάλαιον καὶ ἄλλους τρεῖς ναοὺς, τῆς Θεοτόκου «ἐν τῷ φόρῳ», τοῦ ἁγίου Φωκᾶ «ἐν τῷ Στενῶ» καὶ τοῦ ἀρχιστρατήγου «ἐν τῷ Σωσθενίῳ».

Τὴν σύνδεσιν μεταξὺ τῆς λαμπρᾶς αὐτῆς δραστηριότητος τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου ὑπὲρ τῆς ἀνεγέρσεως ἢ ἐπισκευῆς ναῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ τοῦ πατριάρχου Φωτίου τὴν παρέχουν μερικαὶ ἐκ τῶν ὀμιλιῶν τοῦ Πατριάρχου. Μέχρι τοῦδε αἱ ὀμιλίαι αὐταὶ ἔχουν σχεδὸν τελείως ἀγνοηθῆ¹, ἢ δὲ ὑπὸ τοῦ Ἀριστάρχου ἔκδοσις εἶναι λίαν παραπλανητικῆ. Μία ἐκ τῶν ὀμιλιῶν τοῦ Φωτίου φέρει τὸν τίτλον : «Ὀμιλία ρηθεῖσα ὡς ἐν ἐκφράσει τοῦ ἐν τοῖς βασιλείοις περιωνύμου ναοῦ»². Ἄλλη : «Ὀμιλία λεχθεῖσα ἐν τῷ ἄμβωνι τῆς μεγάλης ἐκκλησίας τῷ μεγάλῳ Σαββάτῳ, ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ φιλοχρίστου βασιλέως, ὅτε τῆς Θεοτόκου ἐξεικονίσθη καὶ ἀνεκαλύφθη μορφή» καὶ ἐτέρα : «Ὀμιλία λεχθεῖσα ἐν τῷ ἄμβωνι τῆς ἁγίας Σοφίας, ἠνίκα τοῖς ὀρθοδόξοις καὶ μεγάλοις ἡμῶν Μιχαὴλ καὶ Βασιλείῳ ὁ κατὰ

¹ Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ἡ μικρὰ μονογραφία τοῦ Dvornik F., A propos de Michel III et des mosaïques de Sainte Sophie, «Byzantion» 10, 1935, 5-9.

² Ἀριστάρχου Σ., Φωτίου λόγοι καὶ ὀμιλίαι, Κωνσταντινούπολις 1900, II, 428 κ.έ.

πάσης αίρέσεως ἐστηλογραφήθη θρίαμβος»¹. Εἰς τὰς ὁμιλίαις αὐτὰς ὁ Φώτιος ἔξαίρει τὸν θρίαμβον τῆς λατρείας τῶν εἰκόνων ἐναντίον τῶν εἰκονομάχων, πολυάριθμα δὲ ἄλλα κείμενα εἰς τὰ «Ἀμφιλόχεια» καὶ εἰς τὰς «Ἐπιστολάς» δεικνύουν ὅτι ἡ θύελλα τῆς εἰκονομαχίας δὲν εἶχε παρέλθει εἰσέτι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς πατριαρχείας του. Ὁ Κεδρηνὸς σφάλλει βεβαίως συνδέων τὴν οἰκοδομικὴν δραστηριότητα τοῦ Βασιλείου πρὸς τοὺς σεισμοὺς οἱ ὅποιοι κατὰ διαστήματα εἶχον προκαλέσει σημαντικὰς καταστροφὰς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἐπὶ πλέον τῶν καταστροφῶν αὐτῶν, ὁ Βασίλειος εἶχε καὶ τὴν εὐθύνην τῆς διακοσμήσεως τῶν ναῶν δι' εἰκόνων, πρῶτην φορὰν ἔπειτα ἀπὸ τὴν θύελλαν τῆς εἰκονομαχίας. Τοῦτο ἀναφέρεται σαφῶς εἰς μίαν ἀπὸ τὰς παραλλαγὰς τοῦ κειμένου τοῦ Κεδρηνοῦ, εἰς τὸν κώδικα c : «καὶ τὸν θεῖον δὲ τῶν ἁγίων μαρτύρων Σεργίου καὶ Βάχχου νεῶν, τῆς προτέρας εὐπρεπείας διαπεσόνια, οἷα τῶν ἐν αὐτῶ ἱερῶν εἰκόνων ἀποξεσθειῶν ἐξ ὅτου Ἰωάννης πατριάρχης ἐγεγόνει... ὑπομῆσει Ἰγνατίου τοῦ ἡγιάσμενου πατριάρχου ἱεραῖς εἰκόσι κάτεκόσμησε, περιποιησάμενος καὶ τἄλλα τὰ περὶ τοῦτον σαθρώματα».

Δὲν εἶναι ὁ κατάλληλος χῶρος ἐνταῦθα, νὰ ἐξετασθῶσιν τὰ ποικίλα ἱστορικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ ζητήματα τὰ συνδεόμενα πρὸς τὸ ὑπὸ συζήτησιν θέμα. Διὰ τὴν περίπτωσιν τὴν ὁποίαν παρακολουθοῦμεν ἐδῶ εἶναι ἀρκετὸν νὰ διαπιστωθῇ ὅτι ἡ μικρὰ θεολογικὴ διατριβὴ ἣτις ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τῆς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου δὲν εἶναι ἀπλῶς θεολογικὴ διατριβή, ἀλλὰ ὑπεύθυνος ἐρμηνεία ἐνὸς ἐκ τῶν πλέον ἐπιμάχων χωρίων εἰς τὰς περὶ τὴν λατρείαν τῶν εἰκόνων συζητήσεις, τὰς ἀτηχούσας καὶ μετὰ ἀπὸ τὸν ἐπίσημον τερατισμὸν τῆς εἰκονομαχίας.

Γ'

Μερικαὶ ἐκ τῶν γνωμῶν τοῦ Φωτίου εἰς τὴν «Βιβλιοθήκην» καὶ εἰς τὰς «Ἐπιστολάς» του περὶ ἐπιστολογραφίας ἀναφέρονται εἰς τὸ «ῥφος» τῶν ἐπιστολῶν. Οὕτω περὶ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μαξίμου παρατηρεῖ ὅτι ἐν αὐτῇ : «ἡ φράσις τὸ σαφὲς διώκει καὶ οὐκ ἄκομπος»², περὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἐφραίμ : «ἅπασαι δὲ ἀφελεῖ συντέθεινται καὶ ἀπλῶ λόγῳ»³, περὶ δὲ τοῦ Σωφρονίου : «ἐννεωτερίζει πολλαχοῦ τοῖς ρήμασι, καθάπερ τις πῶλος ἐπιγαυροῦμενος τοῖς σκιρτήμασιν»⁴. Ἐν συναφείᾳ πρὸς τὰς παρατηρήσεις αὐτὰς εἶναι χρήσιμον νὰ μελετηθῇ ἡ φράσις τοῦ ἰδίου τοῦ Φωτίου εἰς τὰς

¹ Ἐνθ' ἄν. 294 κ.έ. καὶ 314 κ.έ.

² «Βιβλιοθήκη» κῶδιξ 194.

³ «Βιβλιοθήκη» κῶδιξ 229.

⁴ «Βιβλιοθήκη» κῶδιξ 231.

ἐπιστολάς του. Εἰς μελέτην μου δημοσιευομένην εἰς τὸν ΝΕ' τόμον τοῦ περιοδικοῦ «Ἀθηνᾶς» εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ δημοσιεύσω τὰ ἀνέκδοτα μέχρι τοῦδε σχόλια τοῦ κώδικος Baroccianus græcus 917, τὰ ὁποῖα ἔχουν γραφῆ κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 10. αἰῶνος καὶ ἀφοροῦν κυρίως εἰς τὸ ὕφος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου. Ὁ συντάκτης τῶν σχολίων αὐτῶν ἦτο εἰς μὲ ἀρτιωτάτην κλασικὴν μόρφωσιν φιλόλογος, ὀλίγον τι μεταγενέστερος τοῦ Φωτίου, ἐχρησιμοποίησε δὲ διὰ τὰς κρίσεις του ἰδίως τὰς ἀπόψεις τοῦ Ἑρμογένους. Ἐπὶ πλέον τῶν ὄσων ἀναπτύσσονται εἰς τὴν ὡς ἄνω μελέτην, δέον νὰ προστεθῶσιν ἐνταῦθα συμπληρωτικαὶ τινες παρατηρήσεις.

1. Ἡ ἄκρως ρητορικὴ σύνθεσις τοῦ ὕφους τῶν ἐπιστολῶν εἶναι πολὺ καθαρά : «Ἐκ δὲ τοιοῦτων ἀνδρῶν, κοινὰ μὲν τὰ ὄντα προτιθέντων, ἐλέους δὲ πλήρεις τὰς δεξιάς προτεινόντων, καὶ βίαν μὲν πᾶσαν ἐλαυνόντων, τὸ δίκαιον δὲ τιμῶντων καί, συντόμως εἰπεῖν, ἐν ἴσῳ ἑαυτοῖς τοὺς πλησίον ποιοῦμένων». «Ἄλλὰ καὶ νὰ τυραννίδι ἐπιθέσθαι δέοι, καὶ νὰ Φαλάριδος ἀμότερον πράξαι τε καὶ δόξαι, καὶ νὰ πάντας ἀποκρύψασθαι». «Ὅθ' ἀκαλῆ γε ἡ συμβουλὴ τοῦ τὰς πόλεις, δι' ὧν φροντίζει, πολίζοντος». «Ἄντὶ μὲν φιλανθρώπων φυλαργύρους, ἀντὶ δὲ φιλαλλήλων ἐπιβούλους καὶ ἀντὶ ἐλεημόνων ἀνελεήμονας». Τὰ παραδείγματα αὐτὰ ὅλα ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς σελίδος εἰλημμένα¹, εἶναι χαρακτηριστικὰ τοῦ ὕφους τοῦ Φωτίου εἰς τὰς ἐπιστολάς του. Ὁ λόγος του, χωρὶς οὐδέποτε νὰ δίδῃ τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ὑπερβολικῶς πεφορτισμένου καὶ ἐντέχνως ἐπεξεργασμένου λόγου, εἶναι ρητορικώτατα συγκεκριτημένος. Ἡ ἐπιστολὴ π.χ. 218² πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον ἄρχεται «ἀπ' εὐθείας» : «Ἄκουσον, ὦ φιλανθρωπότατε βασιλεῦ». Τὴν φράσιν αὐτὴν ἀκολουθεῖ σειρὰ «ἄρσεων» διαδεχομένων ἢ μία τὴν ἄλλην : «Ὁ ὃ προβάλλομαι νῦν παλαιὰν φιλίαν· οὃ φρικώδεις ὄρκους καὶ συνθήκας· οὃ χρίσμα καὶ χειροθεσίαν βασιλείας· οὃ χ' οὐ ταῖς ἡμετέραις χερσὶ προσιῶν τῶν φρικτῶν καὶ ἀχράντων μετεῖχες μυστηρίων· οὃ δὲ τὸν δεσμόν, ὃν ἡμᾶς ἢ τοῦ καλοῦ παιδὸς υἰοθεσία συνέδησεν». Ἐπακολουθεῖ ἀνακεφαλαίωσις : «Ὁ ὃ ἐν τούτων λέγω». Καὶ ἀμέσως ἔπειτα ἡ «θέσις» : «ἀλλὰ τὰ κοινὰ τῶν ἀνθρώπων προτείνω σοι δίκαια». Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ ἔκφρασις εἶναι ὅ,τι ἐχρειάζετο διὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴν σκέψιν του. Ἐνῶ ἔχει πλεῖστα ὅσα νὰ προβάλλῃ ὡς ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς αἰτήσεώς του, ζητεῖ κάτι πολὺ ἀπλοῦν, διατυπώνει δὲ αὐτὸ τὸ ὁποῖον ζητεῖ διὰ μιᾶς καὶ ἀπλῆς φράσεως, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν διὰ σειράς ἄρσεων διατυπωμένην δυνατότητα ἀξιώσεων. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ ἐν τῷ συνόλῳ της ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῆς ρητορικῆς συνθέσεως

¹ Ἐπιστ. 66 (Βαλ. σελ. 372).

² Βαλ. σελ. 530-533.

τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου : Ἐσύνδεται μετὰ πλεονασμοῦ : « Πάντων ἐστε-
 ρήμεθα, συγγενῶν, ὑπηρετῶν, συνήθων, πάσης ἀπλῶς ἀνθρωπίνης θερα-
 πείας». ω «ἐρημοὶ φίλων, ἐρημοὶ συγγενῶν, ὑπηρετούντων, ἐρημοὶ ψαλλόν-
 των, μοναζόντων· ἀντὶ δὲ φίλων, ἀντὶ μοναζόντων, ἀντὶ ψαλλόντων, ἀντὶ
 πάντων ἀπλῶς, στρατιωτῶν κουστωδίαις καὶ στρατιωτικοῖς λόγοις ἐκδεδό-
 μεθα». Πολυσύνδεται : «ὑπερορία καὶ αἰχμαλωσία καὶ λιμὸς καὶ φρουρὰ
 καὶ θάνατος καθ' ἑκάστην ἐπαγόμενος καὶ τοσοῦτω μόνον τοῦ ζῆφου φειδό-
 μενος». Ἐπαναφορὰ : «Μνήσθητι, ὅτι ἀνθρώπος εἶ καὶ βασιλεύεις· μνή-
 σθητι, ὅτι σάρκα περικείμεθα τὴν αὐτὴν καὶ βασιλεῖς καὶ ἰδιώται... μνή-
 σθητι ὅτι κοινὸν Δεσπότην ἔχομεν καὶ πλάστην καὶ κοινὸν κριτὴν». ω «αἰ-
 δέσθητι τοὺς κοινοὺς τῶν ἀνθρώπων νόμους· αἰδέσθητι τῆς Ρωμαϊκῆς
 ἀρχῆς τὰ κοινὰ δίκαια». Ὑπερβατόν : «ἀνθρωπίνης καὶ παρὰ τῶν μισοχρί-
 στων ἑλληνιστῶν ἐτύγχανεν ἡμερότητας». Ρητορική ἐρώτησις : «Καὶ τί λέγω
 τοὺς ὀρθοδόξους καὶ ἀγίους ἀρχιερεῖς ;» ω «Τί δὲ λέγω τὰ παλαιά ;» ω «Τί
 οὖν αἰτοῦμεν ;» Προβλ. καὶ «Τί τὴν σὴν ἐπιείκειαν ταῖς καθ' ἡμῶν κακώ-
 σεσιν ἐξελέγγεις ; Τί τὴν σὴν χρηστότητα ταῖς εἰς ἡμᾶς ἐπηρεαίαις διαβάλ-
 λεις ; Τί δὲ τὴν φιλανθρωπίαν εἰς ὑπόκρισιν καὶ σχῆμα πραότητος... διασύ-
 ρεις ;». Εἰρωνεία : «Ἴνα ἰὲ γένηται ; Ἴνα ἡμεῖς ἀνιάσωμεν. Αἴαν πικρῶς
 ἠνιάσαμεν ἰλαστήριον γὰρ ἡμῖν ἁμαρτημάτων ἐκεῖνοι». Δείνωσις : «Ἄθα-
 νάσιος ὁ πολυάθλος... ἀπελήλαται... Ἐδοτάθιος ὁ θαυμασίος... τὴν ἴσῃν ἐπι-
 βουλήν ὑπήνεγκεν... Νεστόριος ὁ δυσσεβῆς ἐξορίζεται».

Ἡ ρητορική κατασκευή τοῦ λόγου τοῦ Φωτίου ποικίλλει βεβαίως ἀπὸ
 ἐπιστολῆς εἰς ἐπιστολὴν ἀναλόγως τοῦ θέματος. Εἰς τὰς ἐρμηνευτικὰς ἐπιστο-
 λὰς ὁ λόγος εἶναι γαλήνιος, εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς πρὸς Βόριν - Μιχαὴλ
 ἐπιστολῆς τὰ ρητορικά στοιχεῖα ἑλλείπουν καὶ ἀντ' αὐτῶν γίνεται συνεχῆς
 χρῆσις ἀφηρημένων ἐνοιῶν, γενικῶς δὲ θὰ ἠδύνατο νὰ λεχθῆ ὅτι ἡ κυριαρχία
 τοῦ Φωτίου ἐπὶ τῆς γλώσσης εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸ θέμα του. Εἰς
 θέματα συναισθηματικά, ὅπως ἡ ὡς ἄνω ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Βασίλειον, ἡ
 γλῶσσα κυριαρχεῖ. Τὸ ἀποτέλεσμα εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς εἶναι ὅτι
 δημιουργοῦνται πλεονασμοί, οἱ ὁποῖοι ὅμως δὲν διασποῦν τὴν ἔκφρασιν καὶ
 δὲν ὀδηγοῦν εἰς σοφιστεῖαν.

Εἰς τὴν ὡς ἄνω ἀναφερθεῖσαν μελέτην περὶ τῶν σχολίων τοῦ κώδικος
 Baroccianus græcus 217 εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Φωτίου παρέχονται ὄλαι αἱ
 παροιμιακαὶ ἐκφράσεις τὰς ὁποίας εἰσάγει ὁ Φώτιος εἰς τὰς ἐπιστολὰς του.
 Ἐξ ἴσου πολλαὶ εἶναι καὶ αἱ ἀναφοραὶ εἰς ἔργα καὶ φράσεις τῆς κλασσικῆς
 ἑλληνικῆς γραμματείας. Ἡ κλασσικὴ παιδεία τοῦ Φωτίου φαίνεται ὄχι μόνον
 ἀπὸ τὰς γνώσεις του περὶ τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν
 διάρθρωσιν τοῦ λόγου του, ὡς π.χ. ὅτε λέγει : «Ὁὐκ ἐπεκαλεσάμην ὄλωσ·
 καὶ τῶν Αἰσώπου λόγων οὐδὲν μετριωτέραν ὄρω τὴν ἀπολογίαν· οὐχ ἡμαρ-
 τον, οἴμαι· καὶ τῶν εἰς Σωκράτην ἐμπαροινησάντων ἀναισχυντοτέραν ὄρω

τὴν κατηγορίαν»¹. «ἵνα οὖν μηδὲν τῶν τοιούτων λέγω, ἀλλ' ἐκεῖνο πάντως εἰπεῖν προεπιθέστατον, ὡς ἐκείνης ἐστὶ τῆς σοφίας τοιαύτης φέρειν τὰς ἀπολογίας, ἧς Ἀριστοφάνης ὁ καλὸς κορυφαῖος καθέστηκεν. Ἄλλ' οὐπω τοῦτο χάριεν, καίτοι νῆ τὴν χάριν Φιλισιτώνιον ὄν»². «Καὶ πολλὰ μὲν ἄλλοις εἰπεῖν ἔχω καὶ παντοδαπὰ παραδείγματα· πρὸς σὲ δὲ γράφων τὸν Ὀμηρίζοντα, ἐν ὑποδείξας ἀρκεῖν ἡγοῦμαι»³. «Χαρυβδηδὸν καταπίνοντες ψυχὰς»⁴ «τῷ Μουσῶν ὀνόματι χρώμενος»⁵, «Σφιγγὸς αἰνίγματα»⁶, «τὰ Μυσῶν καὶ Φρυγῶν ὀρίσματα»⁷, «ταῖς ἡμετέραις εὐγενέσι Μούσαις»⁸, «Φάλαρις ἴσως σοὶ καὶ Διονύσιος καὶ οἷς ἐπὶ ὠμότητι μείζον ὄνομα, εἰς ἀγῶνα προκειῖσθαι πεφιλοτιμησῶμαι»⁹, καὶ τὸν τοῦ Σαλμωνέως μῦθον εἰς ἔργον προάγουσιν»¹⁰. Εἶθε μοι τῶν σῶν ἦν ἐνάμιλλα λόγων τὰ ἔργα· οὐχ ἵνα κλέος ὄντες ἀκεστοριδῶν Γαληνὸς καὶ Ἴπποκράτης, ὡς αὐτὸς ἡμᾶς θειάζων γράφεις, ὑπεξίστανταί μοι τῶν πρωτείων»¹¹, «καὶ οὕτω μὲν σφοδραί, οὕτω δὲ συνεχεῖς αἱ τοῦ ψεύδους αὔραι καταπνέουσιν, ὡς μὴδ' οἷς ἢ τῶν ἐν Ἀργοῖ πλωτῆρων πλάνη σεμνύνεται, τὸ χρυσόμαλλον δέρας καὶ τοὺς πυριπνόους τάρους καὶ τοὺς πολυμόρφους δράκοντας καὶ τὴν ἄλλην τερατείαν»¹².

Εἰς τὰ παραδείγματα αὐτὰ ἢ σκέψις καὶ ἢ γλωσσικὴ ἔκφρασις τοῦ Φωτίου προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν κλασσικὴν του μόρφωσιν· δὲν εἶναι πρόθεσις ἐπιδείξεως πολυμαθείας τὸ κίνητρον τῶν ἐκφράσεων αὐτῶν· εἶναι, ἂν δὲν σφάλω, ἀποτέλεσμα ἀληθοῦς καὶ εὐρείας κλασσικῆς παιδείας. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον πρέπει, νομίζω, νὰ ἐρμηνευθῶσι καὶ αἱ ἀρχαὶ ὠρισμένων ἐπιστολῶν: «Εἶπεν ἄν τις τῶν παρ' ἑλλήσι σοφῶν...»¹³, «Ἴσθι ὡς οὐ μόνον τῷ τληπαθεῖ Ἡρακλεῖ, ἀλλὰ καὶ τῷ λογίῳ Ἐρμῇ τὸ τῆς Ἀμαλθείας κέρας οἱ ποιηταὶ ἐγχειρίζουσιν»¹⁴. «Εὐνομος ἄδων ἐσεμνύνετο, φασίν, ὁ Λοκρός»¹⁵. «Μελάνθιον φασὶ τὸν τραγωδίας ὑποκριτὴν οὕτω τῆς ὀψοφαγίας

¹ Ἐπιστ. 94 (Βαλ. σελ. 419).

² Ἐπιστ. 94 (Βαλ. σελ. 420).

³ Ἐπιστ. 100 (Βαλ. σελ. 424).

⁴ Ἐπιστ. 108 (Βαλ. σελ. 430).

⁵ Ἐπιστ. 114 (Βαλ. σελ. 435).

⁶ Ἐπιστ. 115 (Βαλ. σελ. 436).

⁷ Ἐπιστ. 115 (Βαλ. σελ. 437). Παροιμία ἐκ τοῦ Σουῖδα.

⁸ Ἐνθ' ἄν.

⁹ Ἐπιστ. 209 (Βαλ. σελ. 524).

¹⁰ Ἐπιστ. 221 (Βαλ. σελ. 537).

¹¹ Ἐπιστ. 228 (Βαλ. σελ. 543).

¹² Ἐπιστ. 259 (Βαλ. σελ. 558).

¹³ Ἐπιστ. 128 (Βαλ. σελ. 448).

¹⁴ Ἐπιστ. 129 (Βαλ. σελ. 449).

¹⁵ Ἐπιστ. 118 (Βαλ. σελ. 441).

ἦτιω γενέσθαι...»¹. «Τὴν Αἰσώπου γνώμην, ἣν ἀπέδωκε, διερωτήσαντος τοῦ Λακεδαιμονίου Χίλωνος...»². «Ἦν ποτε Ἄξινος ὁ Σκυθικὸς πόντος· ἐποιεῖτο γὰρ βοράν, φρικτὸν ἀκοῦσαι, καὶ τοὺς ἐμπλέοντας τῶν ξένων· Μιλήσιοι δὲ φιλανθρωπία καὶ ἡμέρω πολιτεία...»³. «Μυθοποιὸς ἦν ὁ Αἰσώπος καὶ ὁ μῦθος αὐτῷ πολὺ τῷ βίῳ φέρων παρεῖχε τὸ χρήσιμον»⁴. «Τοὺς πρὸς ἐσπέραν ἀνθρώπους, ὅτε πανταχοῦ γῆς ἐξηπλοῦτο ἡ ἀσέβεια, Κρόνον καὶ Ἀφροδίτην καὶ Περσεφόνην μόνους νομίζειν θεοὺς τῆς ἱστορίας ἢ πεῖρα παρέδωκεν»⁵.

Ἡ ἐμβριθὴς μελέτη τῆς κλασικῆς γραμματείας, ὅπως ἐμφαίνεται εἰς τὴν «Βιβλιοθήκην», ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενον, αἱ ἀναφοραὶ αὐταὶ εἰς τὰς κλασσικὰς πηγὰς νὰ εἶναι ὁ συνήθης ἄλλως κλασσικίζων «μανιερισμὸς» πολλῶν ἀπὸ τοὺς μεταγενεστέρους βυζαντινοὺς ἐπιστολογράφους. Τὸ αἰφνίδιον καὶ ἀσύνηθες τῆς ἀρχῆς μιᾶς ἐπιστολῆς διὰ τῆς χρήσεως τῆς κλασσικῆς παραδόσεως προσδίδει ἰδιαιτέραν χάριν εἰς τὴν ἐπιστολήν· τοῦτο δὲ συμπίπτει ἢ μᾶλλον προέρχεται ἀπὸ στενὴν οἰκείωσιν πρὸς τὴν ἀρχαίαν γραμματείαν.

Πλὴν τῶν ὡς ἄνω στοιχείων, ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι κλασσικαὶ ἀναμνήσεις εἰς τὰς ἐπιστολάς: Ὅς παρατηρήθη ἤδη ἀνωτέρω, τὸ δεῦτερον, παραινετικὸν τμήμα τῆς πρὸς Βόριν - Μιχαὴλ ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου στηρίζεται εἰς τὰς «Πρὸς Δημόνικον» παραινήσεις τοῦ Ψευδοῖσοκράτους⁶. Ὁ Φώτιος ἀναφέρει τὸν Ἄρειον Πάγον ὡς «ἐκείνον, οὗ καὶ θεοὺς παρ' ἀλλήλων καὶ πρὸς ἀνθρώπους δίκας καὶ λαβεῖν καὶ δοῦναι μῦθοι χαίρουσιν ἑλληνικοὶ διηγουμένοι»⁷, ἐπικρίνει τὴν «Πολιτείαν» τοῦ Πλάτωνος καὶ τὴν ἀρχαίαν ρητορικὴν⁸, συζητεῖ τὰς ἀντιστοιχίους πρὸς τὴν «ἐγγαστρίμυθος» λέξεις τῆς κλασσικῆς γραμματείας χρησιμοποιοῦν μὴ διασωθῆν ἕργον τοῦ Σοφοκλέους, τὸν «Σοφιστὴν» τοῦ Πλάτωνος καὶ τὸν Πλούταρχον⁹, ἀναφέρει εὐστόχως ὁμηρικὰ παραδείγματα διὰ τὴν διαφορὰν μεταξὺ πράξεως καὶ λόγων¹⁰, ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν Αἰλιανὸν τὸν μῦθον τοῦ Εὐνόμου¹¹, γνωρίζει τὰς περὶ τῆς ὕλης

¹ Ἐπιστ. 110 (Βαλ. σελ. 433).

² Ἐπιστ. 101 (Βαλ. σελ. 425).

³ Ἐπιστ. 239 (Βαλ. σελ. 547).

⁴ Παπαδοπούλου - Κεραμέως, ἔκδ. ἐπιστολῶν Φωτίου, 16, σελ. 10.

⁵ Ἐπιστ. 181 (Βαλ. σελ. 510).

⁶ Ἴδε τὰς παρατηρήσεις τοῦ Βαλέττα εἰς τὴν ὡς ἄνω ἔκδοσιν. Πρβλ. καὶ Sternbach L., Curæ Menandreae. «Rozprawy Akademi i Uniejtnosci» II, 1, 1892.

⁷ Ἐπιστ. 27 (Βαλ. σελ. 302).

⁸ Ἐπιστ. 27 (Βαλ. σελ. 301).

⁹ Ἐπιστ. 64 (Βαλ. σελ. 368 - 369).

¹⁰ Ἐπιστ. 100 (Βαλ. σελ. 424).

¹¹ Ἐπιστ. 118 (Βαλ. σελ. 441).

ἀπόψεις τῶν Πλατωνικῶν καθὼς καὶ τὴν παράδοσιν περὶ Προμηθέως Δεσμώτου ¹, ἐξημενεύει γραμματικούς τύπους τοῦ «ἐγκομβώσασθαι» ² εἰς τὸν Ἐπίχαρμον καὶ Ἀπολλόδωρον τὸν Καρύστιον· ὁ Ἀριστοφάνης εἶναι «κορυφαῖος» τῆς κωμωδίας ³, ὁ δὲ ἀπόστολος Παῦλος, ἂν ἐνδιεφέρετο δι' ὕφος, θὰ ἠδύνατο νὰ γράψῃ καλύτερον «τῶν Πλατωνικῶν γοητευμάτων, τῆς Δημοσθενικῆς κομψείας καὶ τῆς Θουκυδίδου μεγαλορρημοσύνης» ⁴. Πέραν δὲ ὄλων τῶν ρητῶν αὐτῶν ἀναφορῶν, κλασσικῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἀποτέλεσμα εἶναι αὐτὴ αὐτὴ ἡ γλῶσσά του εἰς τὸν χειρισμὸν τῆς ὁποίας ὁ Φῶτιος εἶναι εἰς ἕκ τῶν καλυτέρων βυζαντινῶν συγγραφέων. Πρὸς πληρεστέραν ἀντίληψιν τούτου δέον βεβαίως νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ ἄλλα ἔργα του, ἰδίᾳ δὲ τὰ ὑπομνήματα εἰς ἀπόστολον Παῦλον, ὅπου ὁ Φῶτιος παρουσιάζεται ὄχι μόνον ὡς θεολόγος βαθύς, ἀλλὰ καὶ ὡς ἄριστος φιλόλογος, γνωρίζων τὴν σύνταξιν, τὴν γραμματικὴν καὶ τὴν σημασίαν τῶν λέξεων τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης κατὰ τρόπον θαυμάσιον. Ἀπὸ τὴν ἀποψιν αὐτὴν ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ δύο πρὸς Ἀμφιλόχιον ἀπευθυνόμεναι ἐπιστολαί, εἰς τὰς ὁποίας ὁ Φῶτιος ὁμιλεῖ διὰ τὸ ὕφος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἀποστόλου Παύλου ⁵. Ὁ Ἀμφιλόχιος ἐξέφρασε τὴν ἀπορίαν του διὰ τὸ ὕφος τοῦ Παύλου, ὁ δὲ Φῶτιος τοῦ ἀπαντᾶ διεξοδικῶς. Εἰς τὴν πρώτην ἐκ τῶν δύο αὐτῶν ἐπιστολῶν τοῦ ὁ Φῶτιος ἀναπτύσσει πρῶτον τὸ πνευματικὸν βάθος ἐκ τοῦ ὁποίου προῆλθον αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου, δηλαδὴ τὸ δόγμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀκολούθως δὲ, καὶ ἀφοῦ παραθέτει σειρὰν ὠραίων φράσεων ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου, ὁμιλεῖ διὰ «τὸ καθαρὸν τῶν ρημάτων, οὐ μόνον ὅσον εἰς ὀρθότητα φωνῆς καὶ συμμετρίας ἢ καὶ περιόδων, ἐναρμονίως συσσελλόμενον ἀλλὰ καὶ εἴ τι πρὸς τὴν τῶν πραγμάτων ἀφήγησιν ἀπευθύνεται, μηδὲν τῶν ἀναγκαίων ἐξωθεν ἐπισυρόμενον» ⁶. Ὁ Παῦλος ἀποφεύγει «τὸ τετριμμένον τῶν ὀνομάτων καὶ ὅσον ἐπὶ τὸ σκληρὸν ἀπονεύει» ἔχει «ἦθος», γνωρίζει νὰ συνδέῃ «τὸ σαφὲς διὰ τοῦ μεγέθους», δὲν στερεῖται «τάχους» εἰς τὴν ἔκφρασιν· «οὐδὲ γὰρ οὐδὲ τὸ καλλωπίζον, καίτοι γε περιορῶν αὐτό, εἰς τέλος παρέδραμεν· ἀλλὰ τῆς μὲν ἐπιβολῆς γυμνώσας ἐν ἧ ἂν τις καὶ ἐκαλλωπίσατο, τῷ ἐμφύτῳ δὲ περιβαλὼν... οὕτω θαυμάσαι προήνεγκεν, ὡς αὐτὸ τοῦτο κανόνα καὶ τύπον κάλλους ἀληθινοῦ τοῖς συνορῶσι προκείσθαι, πολλῶ τοῦ σεσοφισμένου καὶ κατ' ἐπιτήδευσιν εἰς ὠραιότητα διαφέροντος» ⁷. Τοῦ

¹ Ἐπιστ. 196 (Βαλ. σελ. 517).

² Ἐπιστ. 227 (Βαλ. σελ. 541 - 542).

³ Ἐπιστ. 94 (Βαλ. σελ. 419).

⁴ Ἐπιστ. 227 (Βαλ. σελ. 541). Πρόσθετες ἐπίσης καὶ ὅσα λέγει περὶ τοῦ Ἰουλιανοῦ εἰς Ἐπιστ. 66 (Βαλ. σελ. 370 - 380).

⁵ Ἐπιστολαὶ 27 καὶ 28 (Βαλ. σελ. 299 - 319).

⁶ Ἐπιστ. 27 (Βαλ. σελ. 307).

⁷ Ἐπιστ. 27 (Βαλ. σελ. 309).

λόγου του χαρακτηριστικά είναι η συνδρομή «φαιδρότητας και καθαρότητας», τὸ «γνωμολογεῖν», τὸ «κρίνειν», τὸ «εὐσταθῶς ἀποφαίνεσθαι», «ἐλέγχειν ἔνθα δεῖ και ὡς δεῖ», «ἐπιτιμᾶν», «διαμαρτύρεσθαι». «Ὅθως ὁ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ μεγάλου Παύλου χαρακτήρ ἀρετῆς ἀπάσης τῆς ἐν λόγῳ τὰς ιδέας ἐμμορφούμενος, και τοῖς καταλλήλοις και οἰκείοις ἐμποικιλλόμενος σήμασιν, ἀρχετύπου και παραδείγματος λόγον ἐπέχειν και ζηλοῦσθαι ἀξιος»¹.

Προφανῶς αἱ παρατηρήσεις αὐταὶ τοῦ Φωτίου ἀναφέρονται εἰς τὸν χαρακτήρα τῆς λέξεως και τῆς φράσεως τοῦ Φωτίου· διὰ τὴν ὅλην σύνθεσιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου ἀρκεῖται νὰ παρατηρήσῃ: «Τί δ' ἂν εἶποις ἐμβαθυνομένης τῷ ἐτέρῳ μέρει τῆς ἐκείνου περι τοὺς λόγους δυνάμεως; οἷος ἐν τοῖς κεφαλαίοις τὴν τάξιν, τὴν σύνεσιν, εἰσάγων, οἰκονομούμενος, ὑποφέρων, ἀνθυποφέρων, ὅσον τῶν ἐπιχειρημάτων τὴν εὐρεσιν, τὸ ἐν ταῖς ἐργασίαις γόνιμον! ὅπως συμπεῖθειν ἔτοιμος και πολὺς, παραβολαῖς, παραδείγμασιν! ἡλικος τοῖς ἐνθυμήμασι και τὴν ἄλλην τούτοις ἀπασαν συγγενῆ δύναμιν!»². Κατόπιν τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς, ὁ Ἀμφιλόχιος, ὁ ὁποῖος εἶχε διατυπώσει ἐπιφυλάξεις διὰ τὸ ὕφος τοῦ Παύλου, συνεφώνησε μὲ τὸν Φώτιον τοῦ ἐξήτησεν ὅμως περισσότερα συγκεκριμένα παραδείγματα, περὶ τῶν ὁποίων ὁ Φώτιος ἔγραψε τὴν ἐπομένην ἐπιστολήν, ὑπ' ἀριθ. 28³. Εἰς αὐτὴν συλλέγει παραδείγματα «τροπικῆς ἀναπτύξεως» ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου και τὰ κατατάσσει εἰς τέσσαρας ομάδας: «καθ' ὑπερβατόν», «κατ' ἔλλειψιν» «κατ' ἐπίξενξιν» «κατὰ τὸ κατεσχηματισμένον» («περιβεβλημένος λόγος»), παραλείπων νὰ ὁμιλήσῃ και δι' ἄλλα θέματα, ὡς «περὶ τρόπου γενέσεως, και διαφορᾶς ποσότητός τε και χρήσεως, ὅθεν τε ἡ τροπολογία ἔφθ και δι' ἣν ποτε αἰτίαν ἡ Ἑλληνὶς ταύτην ὤκειώσατο γλώσσα»⁴. Διὰ νὰ ἀποφευχθῇ ὅμως ὁ κίνδυνος, νὰ θεωρηθῇ ὁ ἀπόστολος Παῦλος ὡς ἀπλοῦς δεξιότηχης τοῦ λόγου, ὅπως οἱ σοφισταί, ὁ Φώτιος τονίζει ἐπανειλημένως ὅτι ἡ λαμπρὰ αὐτὴ ὀργάνωσις τοῦ λόγου τοῦ Παύλου ἔχει ἀποκλειστικὴν πηγὴν τὴν θρησκευτικότητά του: «μηδὲ μελέτης καρπός, ἀλλ' ἐπινοίας ὑπερφυοῦς τὰ Παύλου ρήματα, ὁ τῆς σοφίας πλοῦτος, ἡ τῆς ἀληθείας καθαρὰ και διανγῆς και ἡδονῆς σωτηρίου βρούσα πηγὴ»⁵. Ἡ εὐρυτάτη αὐτὴ γνώσις τῆς τέχνης τοῦ λόγου, ὅπως ἐμφαίνεται εἰς τὰς δύο αὐτὰς ἐπιστολάς, προέρχεται βεβαίως ἀπὸ πολυετῆ, συστηματικὴν ἀναστροφὴν και μὲ τὰ κλασσικὰ ἑλληνικὰ κείμενα και μὲ τοὺς ἀρχαίους τεχνογράφους. Φαίνεται μάλιστα ὅτι ὁ Φώτιος ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν κλασσικὴν παράδοσιν μόνον λόγῳ τῆς γλώσσης. Εἰς τὰς ἐπιστολάς του τουλάχιστον δὲν εὐρίσκει νὰ εἴπη

¹ Ἐπιστ. 27 (Βαλ. σελ. 310).

² Ἐνθ' ἄν.

³ Βαλ. σελ. 311 - 319.

⁴ Ἐπιστ. 28 (Βαλ. σελ. 318).

⁵ Ἐπιστ. 27 (Βαλ. σελ. 310).

τίποτε καλὸν διὰ τοὺς κλασσικούς, ὅπως τὸ δεικνύει αὐτὴ αὐτὴ ἢ χοῆσις τῆς λέξεως «*Ἕλληνες*» :

Ἡ συνηθεστέρα χοῆσις τοῦ ὀνόματος «*Ἕλληνες*» εἶναι βεβαίως ἢ κατὰ τὴν χριστιανικὴν παράδοσιν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ εἰδωλολάτρου. Ὅπως δὲ καὶ εἰς τοὺς ἄλλους χριστιανοὺς συγγραφεῖς, οὕτω καὶ εἰς τὸν Φώτιον ἡ λέξις αὐτὴ ἔχει τὸσον ἀποξενωθῆ τοῦ ἔθνικοῦ περιεχομένου της, ὥστε καὶ αὐτοὶ οἱ Ρῶσοι καὶ οἱ Βουλγαροὶ νὰ ἀναφέρονται ὡς ἀκολουθοῦντες, πρὸ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ των, «*ἐλληνικὴν δεισιδαιμονίαν*» καὶ «*ἐλληνικὴν καὶ ἄθεον δόξαν*» : (τὸ ἔθνος τῶν Βουλγάρων) «*εἰς τοσαύτην μετέκλινεν ἡμερότητα καὶ θεογνωσίαν, ὥστε τῶν δαιμονίων καὶ πατρῶων ἐκστάντες ὀργίων καὶ τῆς ἐλληνικῆς δεισιδαιμονίας ἀποσκευασάμενοι τὴν πλάνην, εἰς τὴν τῶν Χριστιανῶν παραδόξως μετενεκντρίσθησαν πίστιν*»¹. (Οἱ Ρῶς) «*τὴν τῶν Χριστιανῶν καθαρὰν καὶ ἀκίβδηλον θρησκείαν τῆς ἐλληνικῆς καὶ ἀθέου δόξης, ἐν ἣ κατείχοντο πρότερον, ἀντηλλάξαντο*»². Ἡ ἰδίᾳ ὅμως λέξις χορησιμοποιεῖται ὄχι μόνον διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν προχριστιανικῶν θρησκευμάτων, ἀνεξαογήτως ἂν ταῦτα ἦσαν ἢ δὲν ἦσαν εἰδικῶς ἐλληνικά, ἀλλὰ καὶ εἰδικώτερον ἀκόμη δι' ὄρισμένας χριστιανικὰς αἰρέσεις· οὕτω εἰς τὴν πρὸς τὰ Πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς ἐπιστολὴν του, ὁ Φώτιος ἐπανειλημμένως συσχετίζει τὴν ὑπὸ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας εἰσαγωγὴν τοῦ «*filioque*» πρὸς «*ἐλληνικὰς*» παραδόσεις : Ἡ εἰσαγωγὴ δύο αἰτίων, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, λύει «*τὴν μοναρχίαν εἰς διθεΐαν*»³ καὶ διασπᾷ τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν «*μηδὲν ἦτιον τῆς ἐλληνικῆς μυθολογίας*»⁴. Ὅμοίως, ἂν ἡ προέλευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἶναι κοινὴ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς, τὰ «*κοινὰ*» γνωρίσματα, τὰ ὁποῖα ἀνήκουσιν εἰς τὸν Πατέρα καὶ εἰς τὸν Υἱόν, ἀνήκουσι καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα· συνεπῶς τὸ Πνεῦμα «*ἀρχὴ ἔσται αὐτὸ ἑαυτοῦ καὶ αἴτιον ἅμα καὶ αἰτιατόν, ὅπερ οὐδ' οἱ τῶν Ἑλλήνων μῦθοι ἀνεπλάσαντο*». Πρὸβλ. καὶ κατωτέρω : «*Ἔτι δέ, εἰ ἐκ τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱὸς γεγένηται, τὸ δὲ Πνεῦμα ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορεύεται, τίς ἢ καινοτομία τοῦ Πνεύματος, μὴ καὶ ἕτερόν τι αὐτοῦ ἐκπεπορευθῆαι ; ὡς συνάγεσθαι κατὰ τὴν ἐκείνων θεομάχον γνώμην μὴ τρεῖς, ἀλλὰ τέσσαρας τὰς ὑποστάσεις, μᾶλλον δ' ἀπείρους, τῆς τετάρτης αὐτοῖς ἄλλην προβαλλούσης, κἀκείνης πάλιν ἕτεραν, μέχρις ἂν εἰς τὴν ἐλληνικὴν πολυπληθίαν ἐκπέσωσιν ;*»⁵. Σαφεστέρα συσχετίσις «*ἐλλήνων*» καὶ αἰρετικῶν γίνεται εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν Ὀριγένους, Διδύμου καὶ Εὐαγρίου· δύο φορὰς, τὴν μὲν πρώτην εἰς τὴν ὁμολογίαν πίστεως πρὸς τὸν Πάπαν Νικόλαον, τὴν δὲ δευτέραν εἰς τὴν πρὸς Βόριν - Μιχαὴλ ἐπιστο-

¹ Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 168).

⁴ Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 172).

² Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 178).

⁵ Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 172 καὶ 174).

³ Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 171).

λήν, ὁμιλῶν διὰ τὴν πέμπτην οἰκουμενικὴν σύνοδον ὁ Φώτιος συσχετίζει τοὺς ὑπ' αὐτῆς ἀναθεματισθέντας πρὸς τοὺς Ἑλληνας: «Καὶ τὴν πέμπτην δὲ... ὡς διασπάσασάν τε καὶ ἐκθερίσασαν Ὠριγένην, Δίδυμον, Εὔδαργιον, ἑλληνόφρονοι λογισμῶ καὶ ἀσυνέτῳ γνώμῃ εἰς ἔσχατον βυθὸν ἀθεότητος ἐμπεπιωκότας»¹. Καὶ πάλιν: «Ἐτι δὲ κατεδίκασε καὶ ἀνεθεμάτισεν Ὠριγένην, Δίδυμον, Εὔδαργιον, παλαιὰ τῶν πιστῶν ἀρρωστήματα, ἄνδρας τὴν ἑλληνικὴν μυθολογίαν ἐν τῇ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίᾳ παρεισενεργεῖν φιλονεικήσαντας»². Ἑλληνικὰ στοιχεῖα διαπιστώνει ἐπίσης ὁ Φώτιος εἰς τὴν ἀποψιν τοῦ Ἀρείου: «Πῶς δ' οὐ τῆς ἑλληνικῆς πλάνης ἀνακύψει τὸ πολύθεον, εἰς ἐλάττω καὶ μείζω οὐσίαν τεμνομένης τῆς θεότητος;». «Τὸ κατατέμνειν εἰς ἀνίσους φύσεις καὶ ἀνομοίους οὐσίας τὴν ὑπερούσιον καὶ ὑπερφύην καὶ ἐνιαίαν θεότητα, ἑλληνικὸν ὑπάρχει καὶ πολύθεον»³. Ἐπίσης ὑπαρξίν ἑλληνικῶν στοιχείων ἀνευρίσκει ὁ Φώτιος καὶ εἰς τοὺς εἰκονομάχους, οἱ ὅποιοι «λελήθασιν ἑαυτοὺς... εἰς τὴν τῶν Ἑλλήνων τάξιν ἑαυτοὺς ἐντάττοντες»⁴, καὶ μάλιστα προτείνουν ἀπόψεις τὰς ὁποίας οὔτε καὶ Ἑλληνες ἀκόμη δὲν θὰ ἐπρότειναν: «οὐδὲ γὰρ οὐδ' Ἑλλήν τις ἡμῖν ῥᾶον τὰ τοιαῦτα προτείνειε»⁵. Ἡ σύνδεσις αὕτη τοῦ Ἀρείου, τοῦ Ὠριγένους καὶ τῶν εἰκονομάχων ἀφ' ἑνός, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως εἶναι περισσότερον ἀπὸ ὅ,τι ἐκ πρώτης ὄψεως παρουσιάζεται σημαντικὴ, διότι πράγματι καὶ αἱ τρεῖς αὐταὶ φαινομενικῶς ἀνεξάρτητοι πρὸς ἀλλήλας δογματικαὶ ἀπόψεις ἀνάγονται εἰς ἀπόψεις ἀναπτυχθείσας ἤδη πρὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ Ἑλλήνων φιλοσόφους. Δὲν εἶναι ὁ τόπος νὰ ἀναπτυχθῇ ἐδῶ ἡ ἔξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσα συσχέτισις αὕτη ἢ προβληθεῖσα ὑπὸ τοῦ Φωτίου. Νομίζω πάντως ὅτι ἡ ἀποψὶς αὕτη δέον νὰ μελετηθῇ περισσότερον ἀπὸ ὅ,τι μέχρι τοῦδε.

Ἐκ τῶν ἄλλων χρήσεων τῆς λέξεως καὶ τῆς ἐννοίας «Ἑλληνες» εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Φωτίου δέον νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα ἡ διάκρισις μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων: Ὁ ἀπόστολος Παῦλος «ᾠφειλέτην γὰρ ἑαυτὸν καὶ οἶδε καὶ ἀποκαλεῖ οὐχ Ἑλλήνων μόνον καὶ βαρβάρων, ἀλλὰ καὶ σοφῶν καὶ ἀνοήτων»⁶. «Ἑλλήνων, Αἰγυπτίων, μικροῦ συμπάντων βαρβάρων»⁷, «Πάντες γὰρ καὶ βαρβάρων καὶ Ἑλλήνων, οὓς μὲν θανάτου κρῖνουσι, τοῦ βίου ἐξάγουσιν»⁸, «Θαυμάζω μάλιστα, εἰ καὶ σοὶ γραμματικευμένῳ καὶ ταῖς τῶν ποιητῶν λεισηνέοντι μελέταις, τὸ ἐγκομβώσασθαι βαρβάρου φωνῆς, ἀλλ' οὐχ ἑλληνικῆ λέξις ἔδοξεν»⁹. Τελικῶς δὲ ἡ σύνθεσις μεταξὺ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἑλληνισμοῦ παρουσιάζεται ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ πεδίου: «Πολλοὶ καὶ τῶν παρ' Ἑλλήσιν εὐδοκιμησάντων καὶ τῶν παρ' ἡμῖν ἀριστευσάντων ἐμαρτύρησαν

¹ Ἐπιστ. 1 (Βαλ. σελ. 141).

² Ἐπιστ. 6 (Βαλ. σελ. 213).

³ Ἐπιστ. 6 (Βαλ. σελ. 206).

⁴ Ἐπιστ. 43 (Βαλ. σελ. 339).

⁵ Ἐνθ' ἄν.

⁶ Ἐπιστ. 26 (Βαλ. σελ. 299).

⁷ Ἐπιστ. 22 (Βαλ. σελ. 286).

⁸ Ἐπιστ. 218 (Βαλ. σελ. 530).

⁹ Ἐπιστ. 226 (Βαλ. σελ. 541).

δι' ὧν ἔδρασαν ἄμαχον εἶναι καὶ χρησιμώτατον τὴν ἀρετὴν»¹. Οὕτω παρὰ τὰς πλείστας καὶ θεμελιώδεις διαφορὰς μεταξὺ ἑλληνικῆς καὶ χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας, ὑπάρχουν μερικά σημεῖα εἰς τὰ ὁποῖα ἀμφοτέραι αἱ κοσμοθεωρίαι αὐταὶ συναντῶνται. Κοινὸν ἄλλωστε μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν κόσμων εἶναι ἡ γλῶσσα, διὰ τὴν ὁποῖαν ὁ Φώτιος δὲν ἔχει παρὰ μόνον ἐπαίνους. Ἡ «παλαιὰ τῆς Ἑλλάδος γλῶττα» (Ἐπιστ. 50, Βαλ. σελ. 349) ἀνεκαινίσθη βεβαίως καὶ ἐπλουτίσθη ὑπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ, βασικῶς ὅμως εἶναι ἡ ἴδια.

2. Εἰς ὥραϊαν ἐργασίαν τῆς περὶ τῶν τίτλων καὶ τῶν διευθύνσεων εἰς τὴν χριστιανικὴν ἑλληνικὴν ἐπιστολογραφίαν, ἡ καθολικὴ μοναχὴ Lucilla Dinneen συνεκέντρωσεν ἄφθονον ὕλικὸν ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ ἀπὸ τοὺς πρώτους Βυζαντινοὺς ἐπιστολογράφους². Ἐπειδὴ εἰς τὴν ἐργασίαν αὐτὴν δὲν ἀναφέρεται ὁ Φώτιος, παραθέτω κατωτέρω ἀφ' ἑνὸς μὲν τοὺς τίτλους καὶ τὰς διευθύνσεις τῶν ἀποδεκτῶν εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰς ὑπὸ τοῦ ἰδίου χρησιμοποιουμένας προσφωνητικὰς ἐκφράσεις ἐντὸς τῶν ἐπιστολῶν του.

Α'. Κατὰ τοὺς τίτλους τῶν ἐπιστολῶν :

1. Διὰ τὸν Πάπαν : «*Τῷ τὰ πάντα ἁγιωτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ*»³.

2. Διὰ τὸν Πατριάρχην Ἀντιοχείας ἀπλῶς : «*Εὐσταθίῳ Πατριάρχῃ Ἀντιοχείας*»⁴.

3. Διὰ τὸν τοπορητὴν καὶ τοὺς ἐπισκόπους Ἀντιοχείας : «*τοῖς θεοφιλεστάτοις, θειοτάτοις συλλειτουργοῖς, τῷ θεοσεβεστάτῳ οἰκονόμῳ καὶ συγκέλλῳ*»⁵.

4. Διὰ τοὺς αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου : «*Μιχαὴλ τῷ θεοσέπτῳ βασιλεῖ*»⁶. «*Τῷ εὐσεβεστάτῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ*»⁷. «*Τῷ φιλοχρίστῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ*»⁸.

¹ Ἐπιστ. 104 (Βαλ. σελ. 426). Πρβλ. καὶ ὅσα λέγει εἰς Ἐπιστ. 43 Βαλ. σελ. 339 - 340).

² Dinneen L., Titles of address in christian greek epistolography to 527 a.d. The Catholic University of America, Patristic Studies, 18, Wash. D.C. 1929.

³ Ἐπιστ. 1 (Βαλ. σελ. 133).

⁴ Ἐπιστ. 225 (Βαλ. σελ. 540).

⁵ Ἐπιστ. 2 (Βαλ. σελ. 143).

⁶ Ἐπιστ. 221 (Βαλ. σελ. 536).

⁷ Ἐπιστ. 218 (Βαλ. σελ. 530).

⁸ «Τὰ Ἀμφιλόχεια» (ἔκδοσις Οἰκονόμου, Ἀθήναι 1858), ΡΑ' (ἡ ἐπιγραφὴ κατὰ τὸν κώδικα Ἰβήρων 684). Ἡ πρὸς τὸν Βόριν - Μιχαὴλ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου, 6η εἰς Βαλέτταν (σελ. 200 - 248), φέρει ὡς τίτλον : «*ἐκ τῆς πρὸς Μιχαὴλ τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας ἐπιστολῆς*». Ὡς παρατηρήθη ὅμως (G r u m e l V., Les registes des actes du Patriarchat de Constantinople 1, II, 1936, 87) ὁ τίτλος αὐτὸς δὲν εἶναι ὀρθός, διότι ἡ ἐπιστολὴ εἶναι πλήρης. Περὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ ἀσχολοῦμαι εἰς ἄλλο δημοσίευσμά μου.

5. Διὰ τὸν μητροπολίτην Ἁκυλῆϊας : «*Τῶ θεοφιλεστάτῳ, δσιωτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀρχιερεῖ, ἀδελφῶ καὶ συλλειτουργῶ, τῶ θαυμασιωτάτῳ καὶ περιω- νύμῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ μητροπολίτῃ*»¹.

6. Δι' ὅλους τοὺς ἄλλους ὁ Φώτιος ἀναφέρει μόνον τὸ ἀξίωμα των, τῇ ἐξαιρέσει τῶν ἀκολούθων : «*Σεργίῳ πρωτοσπαθαρίῳ ἀδελφῶ*»², «*Ταρασίῳ πατρικίῳ ἀδελφῶ ἡγαπημένῳ*»³, «*Κωνσταντίνῳ πρωτοσπαθαρίῳ ἀδελφῶ*»⁴, «*Θεοδώρῳ ἀδελφῶ*»⁵. Πρὸς καὶ τοὺς ἀκολούθους χαρακτηρισμούς, τοὺς συνοδεύοντας τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτου : «*Στεφάνῳ ὀρθοδοξήσαντι*»⁶, «*Λέοντι φιλοσόφῳ*»⁷, «*Ἰωάννῃ φιλοσοφοῦντι*»⁸, «*Παύλῳ γεγονότι ἀρχιεπισκόπῳ Καισαρείας καὶ ἀποστατήσαντι*»⁹, «*Μητροφάνει μοναχῶ ἀποστατήσαντι*», «*Παύλῳ μοναχῶ ἀποστατήσαντι*»¹⁰, «*Σάββα ἡσυχαστῇ μετὰ τῶν ἀποστατῶν γεγονότι*»¹¹, «*Εὐθθυμίῳ μονάζοντι παραπεσόντι*»¹², «*Ἰωάννῃ μητροπολίτῃ Ἡρακλείας, τῆς ἐπαναστάσεως κατὰ τὴν Ἀρμενίαν συνισταμένης*»¹³.

Β'. Κατὰ τὰς ἐντὸς τῶν ἐπιστολῶν προσφωνήσεις :

1. Διὰ τὸν Πάπαν : «*ὑμετέραν δσιότητα*»¹⁴, «*τῇ ὑμῶν πανιέρῳ δσιότητι*»¹⁵, «*τῇ ὑμετέραν ἐπ' ἀρετῇ τελειότητα*»¹⁶, «*τῆς ὑμῶν πατρικῆς δσιότητος*»¹⁷, «*τῆς ὑμῶν θεομακαρίστου πατρότητος*»¹⁸, «*τῆς ὑμῶν δσιότητος*», «*τῆς ὑμῶν πατρικῆς τελειότητος*»¹⁹.

2. Διὰ τὸν Πατριάρχην Ἀντιοχείας : «*ἱερατικὴν τελειότητα*»²⁰, «*πατέ- ρων καὶ ἀδελφῶν ἄριστε*»²¹.

3. Διὰ τὸν τοποτηρητὴν καὶ τοὺς ἐπισκόπους Ἀντιοχείας : «*ὑμετέραν δσιότητα*»²², «*ἀρχιερατικὴν τε καὶ ἱερατικὴν δσιότητα*»²³.

4. Διὰ τοὺς αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου : «*τῆς ὑμετέρας θεοσεφοῦς βασιλείας καὶ ὡς ἀληθῶς αὐτοκράτορος*»²⁴, «*ὃ φιλάνθρωπον ἐμοὶ καὶ πανήμερον κράτος*»²⁵, «*βασιλέων καλλώπισμα, καὶ τῆς πατρίδος ἀνύψωμα καὶ τῆς πολιτείας ὀχύρωμα καὶ πάντων, οἷς τὸ τοῦ Χριστοῦ ἐπικέκληται ὄνομα, πολυέραστον σεμνολόγημα*»²⁶, «*ὃ βασιλέων ἐμοὶ καὶ τέκνων ἐγκαλλώ-*

¹ Ἐπιστ. 5 (Βαλ. σελ. 181).

² Ἐπιστ. 7 (Βαλ. σελ. 249).

³ Ἐπιστ. 12 (Βαλ. σελ. 258).

⁴ Ἐπιστ. 15 (Βαλ. σελ. 266).

⁵ Ἐπιστ. 17 (Βαλ. σελ. 274).

⁶ Ἐπιστ. 76 (Βαλ. σελ. 400).

⁷ Ἐπιστ. 77 (Βαλ. σελ. 403).

⁸ Ἐπιστ. 78 (Βαλ. σελ. 404).

⁹ Ἐπιστ. 169 (Βαλ. σελ. 504).

¹⁰ Ἐπιστ. 175 (Βαλ. σελ. 506).

¹¹ Ἐπιστ. 176 (Βαλ. σελ. 507).

¹² Ἐπιστ. 179 (Βαλ. σελ. 508).

¹³ Ἐπιστ. 229 (Βαλ. σελ. 543).

¹⁴ Ἐπιστ. 1 (Βαλ. σελ. 135).

¹⁵ Ἐπιστ. 1 (Βαλ. σελ. 142).

¹⁶ Ἐπιστ. 3 (Βαλ. σελ. 148).

¹⁷ Ἐπιστ. 3 (Βαλ. σελ. 162).

¹⁸ Ἐπιστ. 3 (Βαλ. σελ. 161).

¹⁹ Ἐπιστ. 3 (Βαλ. σελ. 162).

²⁰ Ἐπιστ. 225 (Βαλ. σελ. 540).

²¹ Ἐνθ' ἄν.

²² Ἐπιστ. 2 (Βαλ. σελ. 144).

²³ Ἐπιστ. 2 (Βαλ. σελ. 146).

²⁴ Ἐπιστ. 221 (Βαλ. σελ. 536).

²⁵ Ἐπιστ. 221 (Βαλ. σελ. 537).

²⁶ Ἐπιστ. 221 (Βαλ. σελ. 538).

πισμα»¹. «^Ω φιλανθρωπότητε Βασιλεῦ»², «^ὦ βασιλεῦ»³, «τῆς ὑμῶν κραταιουμένης βασιλείας»⁴, «φίλε, κἄν μὴ βούλει, βασιλεῦ»⁵.

5. Πρὸς τοὺς ἀρχιερατικούς θρόνους τῆς Ἀνατολῆς: «τῇ ὑμετέρα ἐν κυρίῳ ἀδελφότητι»⁶, «τὴν ὑμετέραν ἀθθεντίαν»⁷, «τὴν ὑμετέραν μακαριότητα»⁸, «ἡ ὑμετέρα ἀδελφότης»⁹, «τὴν ὑμετέραν ἀρχιερατικὴν καὶ τιμίαν κεφαλὴν»¹⁰.

6. Διὰ τὸν μητροπολίτην Ἀκυλητίας: «τῆς παρ' ὑμῶν μακαριότητος»¹¹, «τὴν ὑμετέραν ἱεράν καὶ θεοτίμητον δοσιότητα»¹², «ἀνδρῶν ἱερῶν ἱερώτατε»¹³.

7. Διὰ τὸν βασιλέα τῶν Βουλγάρων Μιχαήλ: «περιφανέστατε καὶ ἡγαπημένε ὑμῶν υἱέ», «^ὦ καλὸν ἄγαλμα τῶν ἐμῶν πόνων»¹⁴, «τὴν ὑμετέραν θεοφροῦρητον σύνεσιν»¹⁵, «φιλόχριστε καὶ πνευματικῆ ὑμῶν υἱέ»¹⁶, «^ὦ τῶν ἐμῶν πνευματικῶν ὠδίνων εὐγενὲς καὶ γνήσιον γέννημα»¹⁷, «τῆς ὑμῶν θεοφροῦρητου ἐξουσίας»¹⁸, «τῆς σῆς θεοφροῦρητου ἐξουσίας»¹⁹.

8. Δι' ἐπισκόπους καὶ μητροπολίτας γενικῶς: «^ὦ βέλτιστε»²⁰, «τὴν ὑμετέραν ἀρχιερατικὴν τελειότητα»²¹, «^ὦ φίλε, εἰ βούλει δὲ καὶ τέκνον ἡμέτερον»²², «τέκνον ἡμέτερον ἐν Κυρίῳ»²³, «ἱερώτατε»²⁴, «τέκνον ἡμέτερον, ἱερώτατον»²⁵, «τῆς σῆς τελειότητος»²⁶, «ἡ ἀρχιερατικὴ ὑμῶν δοσιότης»²⁷, «τὴν ὑμετέραν τελειότητα»²⁸, «τῇ σῇ ἀρχιερατικῇ τελειότητι»²⁹, «τέκνον ἐμόν, ὠδίνων ἀγῶν μέλος ἐμόν»³⁰, «^ὦ τῆς ἀρετῆς ἐρασταὶ καὶ τῆς εὐσεβείας κήρυκες καὶ τῆς ἀληθείας προασπισταί»³¹, «^ὦ φίλοι καὶ τέκνα καὶ ἀδελφοὶ καὶ εἴ τι στοργῆς καὶ σχέσεως φυσικῆς οἰκειότερον»³².

9. Ἄλλαι προσφωνήσεις: «ἄνθρωπε τοῦ θεοῦ»³³, «τριπόθητε»³⁴, «^ὦ

¹ Ἐπιστ. 222 (Βαλ. σελ. 539).

² Ἐπιστ. 218 (Βαλ. σελ. 530).

³ Ἐπιστ. 218 (Βαλ. σελ. 532).

⁴ Ἐπιστ. 219 (Βαλ. σελ. 533).

⁵ Ἐπιστ. 219 (Βαλ. σελ. 534).

⁶ Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 180).

⁷ Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 179).

⁸ Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 179).

⁹ Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 178).

¹⁰ Ἐπιστ. 4 (Βαλ. σελ. 181).

¹¹ Ἐπιστ. 5 (Βαλ. σελ. 181).

¹² Ἐπιστ. 5 (Βαλ. σελ. 182).

¹³ Ἐπιστ. 5 (Βαλ. σελ. 188).

¹⁴ Ἐπιστ. 6 (Βαλ. σελ. 204 καὶ 202).

¹⁵ Ἐπιστ. 6 (Βαλ. σελ. 219).

¹⁶ Ἐπιστ. 6 (Βαλ. σελ. 220).

¹⁷ Ἐπιστ. 6 (Βαλ. σελ. 247).

¹⁸ Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Φωτίου ἐπιστολαί, 13, σελ. 7.

¹⁹ Ἐνθ' ἄν. σελ. 8.

²⁰ Ἐπιστ. 21 (Βαλ. σελ. 283).

²¹ Ἐπιστ. 30 (Βαλ. σελ. 320).

²² Ἐπιστ. 87 (Βαλ. σελ. 415).

²³ Ἐπιστ. 92 (Βαλ. σελ. 417).

²⁴ Ἐπιστ. 93 (Βαλ. σελ. 418).

²⁵ Ἐπιστ. 93 (Βαλ. σελ. 418).

²⁶ Ἐπιστ. 95 (Βαλ. σελ. 422).

²⁷ Ἐπιστ. 97 (Βαλ. σελ. 422).

²⁸ Ἐπιστ. 30 (Βαλ. σελ. 320).

²⁹ Ἐπιστ. 145 (Βαλ. σελ. 471).

³⁰ Ἐπιστ. 146 (Βαλ. σελ. 482).

³¹ Ἐπιστ. 146 (Βαλ. σελ. 483).

³² Ἐπιστ. 150 (Βαλ. σελ. 487).

³³ Ἐπιστ. 50 (Βαλ. σελ. 348).

³⁴ Ἐπιστ. 108 (Βαλ. σελ. 430).

καλὲ καὶ ἀγαθὲ»¹, «ὦ φίλοι»², «ὦ ἄνθρωπε τοῦ θεοῦ»³, «ὦ φίλε καὶ ἀδελφέ»⁴.

Σύγκρισις τῶν πινάκων αὐτῶν πρὸς τοὺς ὑπὸ τῆς Dīnneen καταρτισθέντας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συγγραφεῶν τῶν πέντε πρώτων αἰῶνων τῆς ἑλληνικῆς χριστιανικῆς γραμματείας καταδεικνύει ὅτι ὁ Φώτιος ἀκολουθεῖ κατὰ βάσιν τὴν κατὰ τοὺς πρώτους αὐτοὺς αἰῶνας δημιουργηθεῖσαν παράδοσιν. Σημειωτέον ὅμως ὅτι οἱ κανόνες τῶν τίτλων καὶ τῶν διευθύνσεων εἰς τὰς ἐπιστολάς του προσδιορίζονται ἀπὸ τὸ προσωπικὸν ὕφος τοῦ Φωτίου. Μόνον εἰς τὰς δύο πρὸς τὸν πάπαν Ρώμης Νικόλαον φαίνεται ὅτι ὁ Φώτιος εἶναι τυπικός· εἰς τὰς ἄλλας, ἢ προσωπικότης του εἶναι ὑπερτέρα τῶν κανόνων.

3. Ἐγένετο ἤδη ἀνωτέρω λόγος περὶ τῆς ἀξίας τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου ὡς ἱστορικῆς πηγῆς διὰ τὴν κατανόησιν τῶν δραματικῶν σχέσεών του πρὸς τὴν αὐτοκρατορικὴν αὐτὴν καὶ τὴν δυτικὴν ἐκκλησίαν. Ὑπεδηλώθη ἐπίσης καὶ ἡ ἀπὸ θεολογικῆς ἀπόψεως ἰδιαιτέρα αὐτῶν σημασία· ἐνδιαφέρον ὅμως παρουσιάζουσιν αἱ ἐπιστολαὶ αὐταὶ καὶ δι' ἄλλα εἰσέτι πληροφορικὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα παρέχουσιν: Οὕτω ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν 66 πληροφορούμεθα ὅτι ὁ Φώτιος εἶχε γράψει πραγματεῖαν τινὰ περὶ Ἰουλιανοῦ, ἣτις ὅμως δὲν διεσώθη: «*Τὴν σὴν ἀπορίαν καὶ πικρότερον καὶ δοριμύτερον οἰδᾶ ποτε Ἰουλιανῶ τῶ παραβάτῃ διεσκευασμένην· ἃ γούν ἐν τοῖς πρὸς ἐκείνον εἶπον...*»⁵. Εἰς τὴν ἰδίαν ἐπιστολὴν ὁ Φώτιος παρέχει καὶ ἀναιρεῖ χωρίον τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀναφερόμενον εἰς Ματθ. 19, 21 καὶ Λουκ. 12, 33 καὶ μὴ σωζόμενον πλέον. Εἰς ἐπιστολ. 64 παραπέμπει εἰς μὴ σωζόμενον ἔργον τοῦ Σοφοκλέους⁶, εἰς ἐπιστ. 73 μετὰ θαυμαστῆς κατανοήσεως ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου «ἀρειανισμῶ ἐάλω» καὶ ὅτι «τῆς Ὁριγένους νόσου μετέσχεν»⁷, εἰς ἐπιστ. 227 παρέχει περὶ τοῦ «ἐγκομβώσασθαι»⁸ ὅσα ἀκριβῶς στοιχεῖα καὶ ὁ Σουΐδας ἐν τῇ λέξει, εἰς ἄλλας δὲ ἐπιστολάς του παρουσιάζεται ὡς γνώστης ἱατρικῶν καὶ φυσιογνωστικῶν ζητημάτων: οὕτω εἰς τρεῖς ἐπιστολάς, τὰς ὑπ' ἀριθμὸν 228, 230 καὶ 231 ἀναφέρεται εἰς ζητήματα ἱατρικά⁹. Εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 230 δίδει ὁδηγίαν διὰ τὸν τρόπον χρήσεως φαρμάκων κατασκευασθέντων ὑπ' αὐτοῦ διὰ «στομαχικὴν καχεξίαν» καὶ «ἀτὸς περιωδυνίαν», εἰς δὲ τὴν 231 ἀναπτύσσει τὰς ἀπόψεις του διὰ τὴν σύγχρονόν του ἱατρικὴν ἕξ ἀφορμῆς «φλεβοτομίας» ὡς προληπτικοῦ μέσου ὑπεραιμίας. Εἰς ἐπιστ. 213 δίδει ὠραίαν περιγραφὴν περὶ τοῦ ἰχθύος κεφάλου¹⁰, εἰς δὲ τὴν 252 ἕξ ἀφορμῆς τῆς μονώσεως τοῦ

¹ Ἐπιστ. 115 (Βαλ. σελ. 438).

² Ἐπιστ. 115 (Βαλ. σελ. 439).

³ Ἐπιστ. 50 (Βαλ. σελ. 318).

⁴ Ἐπιστ. 146 (Βαλ. σελ. 479).

⁵ Βαλ. σελ. 370.

⁶ Βαλ. σελ. 368.

⁷ Βαλ. σελ. 399.

⁸ Βαλ. σελ. 541.

⁹ Βαλ. σελ. 543-545.

¹⁰ Βαλ. σελ. 527.

ἡσυχαστοῦ Ἀθανασίου ὁμιλεῖ διὰ τὸ φυτὸν φοῖνιξ¹. Ἰδιαιτέρως ἀπὸ λαογραφικῆς ἀπόψεως ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ὑπὸ ἀγνώστου ἐπισκόπου ὑποβληθεῖσα ἐρώτησις «περὶ μιαιοφαγίας» εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Φώτιος ἀπαντᾷ διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 81 ἐπιστολῆς²: «Ἐγραφέ σου ἡ δσιότης περὶ τινων μιαιοφαγησάντων ἡ δὲ αἰτία τῆς μιαιοφαγίας ἐστὶ τοιαύτη: Τύμβον ἑλληνικὸν ἀπῆλθον διορύξαι πρὸς ἀνεύρεσιν χρημάτων· ματαιοπονοῦντες δὲ καὶ μηδὲν εὐρίσκοντες εἶπεν ἕκαστος πρὸς τὸν πλησίον αὐτοῦ, ὅτι, εἰ μὴ σφάξωμεν κύνια καὶ ἐκ τῶν κρεῶν αὐτοῦ ἀφώμεθα, οὐ μὴ ἐπιδώσει ἡμῖν ἡ γῆ τὸ ζητούμενον». Τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς ἀναδημοσιεύεται εἰς Βαλέτταν καὶ Migne ἐκ τῆς πρώτης ἐκδόσεως εἰς παράρτημα τῆς ὑπὸ τοῦ Montacutius ἐκδόσεως τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου. Εἰς δύο ἄλλους ὅμως κώδικας, ἔχοντας τὸ κείμενον ὑπὸ καλυτέραν μορφήν τῆς τοῦ κώδικος ἔξ ἧς ἐγένετο ἡ ἔκδοσις εἰς Montacutius, ἡ ἐρώτησις διατυπῶνται ἄλλως: «εἰ μὴ σφάξωμεν γυναικία καὶ ἐκ τῶν κρεῶν αὐτῆς γευσώμεθα»³. Ὑπὸ ἀμφοτέρως τὰς μορφὰς ἡ λαογραφικὴ αὐτῆ πληροφορία δὲν στερεῖται ἐνδιαφέροντος.

Αἱ παρατηρήσεις αὐταὶ ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου διετυπώθησαν ὡς συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου Ἑλληνοσὺν Ὀρθοδόξου Πατριάρχου, τοῦ ὁποίου ἡ μνήμη ἐξακολουθεῖ εἰσέτι νὰ καλύπτεται ἀπὸ τὴν ἀντιδικίαν του πρὸς τὴν δυτικὴν ἐκκλησίαν, ἀντιδικίαν ἣτις, μολονότι ἐσφράγισεν μέγα τμήμα τῆς ζωῆς του, ἐν τούτοις ὅμως ἐλάχιστα προεβλήθη μέσα ἀπὸ τὴν πνευματικὴν του δημιουργίαν. Τῆς πνευματικῆς αὐτῆς δημιουργίας ἡ μελέτη εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα θέματα τῆς βυζαντινολογίας.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΟΥΡΔΑΣ

¹ Βαλ. σελ. 555.

² Βαλ. σελ. 409.

³ Vaticanæ græci 828 (ff 280 - 282v) et 289 (ff 183 - 184v).